

Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Філософський факультет
Кафедра політичних наук

ПОПУЛІЗМ ЯК ПОЛІТИЧНА ТЕХНОЛОГІЯ

Кваліфікаційна робота
зі спеціальності 052 «Політологія»
освітнього рівня «Магістр»

Студента II курсу
денної форми навчання
Косянчука Максима Ігоровича

Рекомендовано до захисту:
завідувач кафедри політичних наук
проф. П.П. Шляхтун

Науковий керівник –
доктор політичних наук, професор
кафедри політ. наук, доцент
Малкіна Ганна Миколаївна

КИЇВ – 2021

ЗМІСТ

Вступ	2
Розділ I. Теоретичні засади дослідження популізму	5
Розділ II. Популізм як технологія сучасної європейської політики	22
Розділ III. Популізм як політична технологія в Україні	42
Висновки	68
Список використаних джерел	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В останнє десятиліття у світі зросли гострота та кризовість протікання політичних процесів. Таке зростання характеризується і інтенсифікацією ряду ознак політичних процесів, які ведуть не до збільшення її гармонійності та спрямованості на конструктивне вирішення, а до збільшення їх конфліктності. Такими ознаками є зростання популярності радикальних рухів, безвідповідальності політичних діячів, використання маніпуляцій у політичній риторичі та збільшення обсягу популізму у політиці. Чому за початком огляду теми доречно говорити саме «збільшення обсягу популізму», не прив'язуючи його до жодних конкретних політичних напрямку чи іншого явища? А тому, що у політичній сфері ми нині спостерігаємо парадокс. Популізм все у більшому обсязі проявляється у політиці безлічі країн світу, в тому числі й найрозвинутіших, як США та як мінімум у 13 з 27 країнах Європейського союзу. Причому за рядом висновків з аналізу політичної дійсності у 3 з них нині популісти знаходяться при владі (Угорщина, Польща, Греція), а у ще у 2 присутні у провладних коаліціях з популістськими партіями (Італія, Іспанія). Зростає обсяг популізму й в політиці України. Однак, серед політичних аналітиків та науковців досі немає концепції популізм, що буде прийнята більшістю з них на основі певних якостей. Таких якостей, як чітка сформульованість, ефективна придатність для аналізу більшості практичних випадків популізму. Навпаки політичні аналітики та науковці називають популізм засобом політичної комунікації, рухом, ідеологією, політичною технологією й ще безліччю назв на основі концепцій, з приводу чіткості та ефективності яких для окреслення та дослідження популізму точаться безкінечні дискусії. Відповідно перед політичною наукою стоїть виклик встановити чітко сформульовану та найефективнішу для дослідження популізму його концепцію заради окреслення його як явища, особливостей і причин зростання популізму в

сучасній політиці країн світу. Спробі відповіді на цей виклик і присвячена дана робота.

Об'єктом дослідження є популізм як явище сучасної політики.

Предметом дослідження є популізм як політична технологія.

Метою дослідження є з'ясування особливостей популізму як політичної технології в сучасній політиці.

Завданнями дослідження є

- Дослідити теоретичні засади дослідження популізму та виокремити концепцію популізму як політичної технології;
- Проаналізувати прояви популізму як політичної технології у країнах ЄС;
- Проаналізувати прояви популізму як політичної технології в Україні.

Методи дослідження

- Системний. В рамках дослідження даний метод застосовується для окреслення популізму як системи складових, що формують його як політичну технологію, та дослідження прикладів популізму у практичній політиці як системних явищ такого характеру.
- Структурно-функціональний. В рамках дослідження даний метод застосовується для розгляду ролі та функції кожної окремої складової популізму як системного явища та взаємозв'язків між подібними за цілісного розвитку та прояву популізму у політичній практиці.
- Порівняльний. В рамках дослідження даний метод застосовується для порівняння між різними концепціями популізму та виокремлення з них найкращої та між проявами популізму у різних країнах та сферах їх політики задля встановлення особливостей його прояву у різних політичних середовищах.
- Історичний. В рамках дослідження даний метод застосовується для огляду історичних передумов розвитку популізму в країнах, в політиці яких він аналізується протягом роботи.

- **Контент-аналіз.** В рамках дослідження даний метод застосовується для аналізу промов політиків, яких ідентифікують як популістів, та дослідження впливу елементів риторики з популістським забарвленням в межах цих промов на політичний процес в цілому.

Структура роботи

Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел. Загальним обсягом роботи є 81 сторінка, з яких – 71 сторінка є основний текст. Список використаних джерел складає 97 назв на 10 сторінках.

РОЗДІЛ 1

Теоретичні засади дослідження популізму

З таким явищем, як популізм, стикалися ще в Древній Греції. Ще тоді були сформовані конкретні способи впливу на масову свідомість за допомогою ораторської майстерності. Описуючи сьогodнішній світовий устрій, можливо відмітити, що постійні фінансово-економічні занепади, зростаюча необхідність народів на самовизначення, пов'язані із сепаративними тенденціями, геополітичні протиборства, що призводять до суспільно-фінансової невизначеності, призвели до того, що популізм є досить затребуваним явищем, актуальним в період політичних трансформацій.

Значного масштабу це явище досягло в Європі. До популізму, як до суспільно-політичної риторики, що виражає сподівання людей, час від часу прибігають практично усі без виключення суспільно-політичні блоки і сили. Можливо зробити висновок, що однією з відмінних рис суспільно-політичного існування нинішньої Європи є активність партій, у яких популізм представляється головним знаряддям протистояння.

Термін «популізм» (лат. *populus* — народ) і його поява пов'язані з утворення в другій половині XIX ст. в США масового фермерського руху. Попри те, що його передумови виникали і раніше, об'єктом наукового дослідження він став тільки на початку минулого століття. Тут слід звернути увагу на те, що існують різні аспекти такого явища, як популізм: історико-теоретичний — віднесемо сюди історичні форми масової участі, і практико-технологічний — пов'язаний саме з методами впливу на свідомість мас. Також необхідно розуміти, що їм властива власна логіка розвитку, обумовлена часом, і розглядати їх взаємозамінними формами некоректно.

Етап, коли завдяки значній частині робіт, присвячених історичним дослідженням популізму, було сформовано основну базу емпіричного матеріалу, закінчився не так давно. В результаті цих досліджень розглянуті: рух популярів часів Римської імперії (II — I ст. до н.е.), рух «левелерів»,

«чартистів» і «дигерів» в Англії (1830-1850-і рр.), народництво в Росії (друга пол. XIX ст.), парцельний рух грейнджерів і грінбеків в США (кінець XIX ст.), пейзаїзм в Європі (почало XX ст.) тощо. У науковій літературі, звертаючись до класиків, можна знайти величезну кількість політичних явищ, які відносять до популізму, наприклад, в роботах М. Конована, Д. Макре, Дж. Джермані, А. Валицькі, а також мають місце політичні діячі, що активно утілювали свої погляди на практиці, наприклад, М.К. Ганді і Дж.Неру. Не поглиблюючись в природу їх неоднозначного характеру, тут необхідно відмітити, що приписувані до популізму явища не завжди помилкові, а тільки, як я відмічав раніше, із-за специфічності, несумірні.

Важливим історичним етапом став період після Другої світової війни, коли велике значення стали мати процеси лібералізації. Сталася трансформація популізму, на зміну «бунту мас», які, на думку Х. Ортега-і-Гассета, існували для того, «щоб їх вели, наставляли і були представником за них, поки вони не перестануть бути масою або, принаймні, не почнуть до цього прагнути», приходить ідея демократії участі [47, с.110].

В. Г. Хорос справедливо відмічає: «історичний досвід показує, що популізм, як політичне явище, виникає в країнах, де мають місце демократичні інститути, і де суспільство, як співтовариство виборців, виступає учасником політичного процесу» [55, с.22]. Виходячи з такого перегляду концепції популізму, звідси можна вести відлік політологічного аналізу популізму. Основним досліджуваним об'єктом тут стає психологія мас, технології впливу і маніпулювання масовою свідомістю. Раніше я відмітив, що до популізму в різний час відносили різні прояви феномену, амплітуда використання цього терміну велика. З цим пов'язана і трудність для виведення наукової дефініції. Велика частина спроб дати визначення змісту терміну робилася при відсутності єдиної концепції популізму, оскільки це обумовлювалося різними характерними історичними кейсами. І складність одноваріантного пояснення терміну полягає не у відсутності розуміння самого феномену, а в можливості багатоваріантного його

застосування. Для того, щоб систематизувати увесь наявний матеріал і прийти до відповіді на дане питання, в 1969 році відбулася міжнародна конференція в Лондоні, де розглядалися питання популізму. На конференції вчені прийшли до висновку, що суть популізму — невловима, його зміст вислизує і не піддається визначенню. На думку М. Конована, популізм «залежно від контексту може відноситися до безлічі різних явищ» [75, с.22]. По справедливому зауваженню О.

Яроша, «можна сказати, що популізм — це явище дисперсне, тобто воно є складовою багатьох політичних феноменів, втілюється в різноманітні ідеологічні форми і політичні стратегії» [10, с.21].

Питання про те, що ж таке популізм, залишається спірним. У загальному сенсі його можна розглядати як ідеологію, як дискурс, як стиль або стратегію [96, с.24]. Так, популізм вважають «полем в політичному спектрі, межі якого визначаються основними політичними лініями розлому» (тобто є ділянкою на перетині основних ідеологічних протиріч), «формою політики», «прагматичною політичною течією» [48, с.14]. Далі мною будуть розглянуті підходи до популізму і як до форми спотвореної демократії [52, с. 248], і як типу соціальної мобілізації [42, с.114].

Я. Вернер-Мюллер позначає популізм особливою моралістичною уявою політики, способом розуміння політичної дійсності, який має на увазі моральну чистоту і внутрішню однорідність народу, який протиставляється корумпованим і морально деградуючим елітам [44, с.114]. Одним з відоміших визначень популізму є визначення К. Мюдде «ідеологія, яка розглядає суспільство, однозначно розділеним на дві гомогенні і антагоністичні групи, істинний народ проти корумпованої еліти, і яка стверджує, що політика має бути вираженням народної загальної волі, *volonté générale*" [82, с.114]. Але ми відштовхуватимемося від популізму не як від ідеології, а як від деякої стратегії політичної боротьби, мистецтва протиставлення «еліти» «народу», що має ряд специфічних рис. К. Мюдде і М. Фріден запропонували для популізму термін «ідеологія з роздратованим

центром», оскільки ідеологічна основа популізму не містить повного спектру конкретних концепцій і політичних позицій, він паразитує на тих ідеологіях, які можуть послужити йому в певний період [67, с.203]. Також існує і інша думка, де популізм, навпаки, перенасичений ідеологічними концептами, популізм там — консенсус основних ідеологічних зв'язків : Л. Г. Фішер вважає, що «втілює загальну ідеологічну основу колишнього ліберально-консервативно-соціалістичного консенсусу" [54, с.59]. Також для розуміння витоків популізму дуже важливим є розуміння концепції політичного міфу Р. Жирарде. Він визначає політичний міф «легендарним оповіданням», що виконує пояснювальну функцію, допомагає зрозуміти сьогодення, перетворити хаос фактів і подій на струнку і логічну картину», «грає мобілізуючу роль» [38, с.12]. Жирарде виділяє чотири фундаментальні міфи, які утворюють систему: міф про змову, міф про золоте століття (має на увазі золоте століття при патріархальній владі, де поєднуються щастя, безпека тощо), міф про рятівника, міф про єдність. До популістської практики ця теорія була застосована М. С. Стойкой. Дослідник відмічає, що, зважаючи на відсутність ідеологічної підпори популізму доводиться спиратися на основні політичні міфи [93, с.70]. Дійсно, усі чотири міфи є основоположними для популістської риторики: змова еліт, обіцянка «золотого століття», рятівник — харизматичний лідер (по М. Веберу), і єдиний народ, чия воля виражена через популіста.

Звідси, де популізм розглянутий як багатогранне явище, витікає потреба в його класифікації. М. Канован розділяє популізм на аграрний (фермерський, селянський) і політичний (популістську демократію, популістську диктатуру, реакційний популізм і популізм політиків [62, с.136]. Згодом популізм політиків буде названий «новим популізмом» П. Таггартом, де усі інші типи відійдуть до старого, саме цей тип конструює власне розуміння народу.

П.-А. Тагієфф підрозділяє популізм на популізм протесту і ідентичності. Перший виникає як відповідь на яку-небудь одну подію (підвищення податків, пенсійна реформа тощо), має тематичну локальну обмеженість.

Такий популізм швидко припиняється, або його включає в себе яка-небудь партія. Але за певних умов він може перерости в популізм ідентичності, який спирається на національну ідентичність — грубо кажучи, перетікаючи в політику пам'яті і символізму [87, с.6].

Український дослідник В.С. Литвин запропонував класифікації, відмінну від класичної ліво-правої. Він пропонує двохфакторну матрицю, де популізм розділений на сім'ї (радикальний лівий/правий популізм, соціал-популізм, націонал-популізм і центристський/новий популізм) і форми (м'який і жорсткий) [55, с.77].

Радикальний правий популізм, на думку вченого, синтезує риси популізму (мається на увазі політична техніка), націоналізму, ксенофобії та авторитаризму, а також спирається на досвід організованого націоналізму міжвоєнного періоду; соціал-популізм об'єднує аграрні і маргінальні антиелітні партії (Самооборона РП, Народний союз Естонії, Союз зелених і селян); категорія же націонал-популізму, на нашу думку, досить розмита і на практиці є скоріше одним з проявів «радикального правого популізму», хоча П.-А. Тагієфф і вважає цей термін найбільш коректним. Особливий інтерес для нас представляє поняття центристського популізму, що визначається «відходом партій від різних ідеологічних зобов'язань (як перегинів демократії), апелюванням до здорового глузду і раціональним рішенням, запереченням всіх попередніх конфігурацій політичної еліти» [52, с.234]; при цьому відзначається тяжіння даних партій до соціалістичної та консервативної риторики одночасно. Ми вважаємо за можливе на додаток до класифікації В.С. Литвина відзначити рухливість партій всередині даної категоріальної схеми, особливо ж тенденцію ряду партій переходити з розряду «радикального популізму» в напрямку популістського центрризму. Дана класифікація, серед інших, застосована нами в аналізі національних особливостей популізму в країнах Балтії та Центрально-Східної Європи.

В умовах розмиття традиційної дихотомії «праві — ліві» і створення ситуації подвійної біполярності — протистояння «традиційних системних

партій, з одного боку, і антисистемних політичних сил, які оскаржують владу системного мейнстріму, з іншого» [53, с.140], як нам здається, доречно говорити про формування особливої партійної сім'ї, яку ми можемо назвати правопопулістської. У розвиток згаданого тези Г.І. Вайнштейна про подвійну біполярність можна припустити, що стає можливою принципово інша типологізація партій: на зміну лінійному, «право-лівому» спектру приходиться об'ємна тривимірна типологізація, що враховує не тільки традиційні «праві» і «ліві» референтні ідеологічні позиції, а й критерій системності та антисистемності. Партійні сім'ї — поняття, за замовчуванням задіяний ще такими теоретиками як М. Дюверже (він не називав кластери партій саме сім'ями, але, тим не менш, виділяв ці самі кластери) і Д.-л. Сейлем (він писав про політичні сім'ї). Найбільш значуща спроба концептуалізації була зроблена П. Мейр і К. Мюдде, які запропонували виділяти партійні сім'ї на основі таких критеріїв як походження партій і загальні ідеологічні позиції (відкидаючи таким чином критерій членства в транснаціональних партійних об'єднаннях як вельми мінливого і критерій партійного неймінга як далеко не завжди відбиває реальні ідеологічні уподобання) [82, с.223-225]. Серед авторів, які пропонували наділити правоекстремістські партії статусом окремої партійної сім'ї, варто назвати К. фон Байме і К. Мюдде.

Саме про правопопулістської партійної сім'ї пише С. Борншір; проте критерії, з яких він виходить, — антиелітний дискурс і ієрархічна внутрішня структура [8, с.290], — з нашої точки зору, не зовсім оптимальні: антиелітний дискурс зустрічається і у лівих, і у центристів, а внутрішня структура може бути різною. До того ж, С. Борншір вважає, що правопопулістські партії — лише підгрупа партій правоекстремістських, що нам представляється в корені неправильним в силу зазначених вище концептуальних відмінностей.

У числі специфічних рис, властивих популізму, поряд з вищезгаданими ключовими властивостями, нідерландський дослідник Кун Фоссен згадує конспірологічність, «народницьку» риторичку (при якій популісти прагнуть

показати, що вони-то — частина «чистого», «простого» народу, а ніяк не представники злий корумпованою еліти), волюнтаристський підхід до вирішення проблем (включаючи можливість і навіть необхідність, якщо того вимагають «інтереси народу», порушення міжнародних договорів і конституції), перевагу методів прямої демократії і харизматичного лідерства.

З визначень Я.-В. Мюллера і К. Мюдде, наведених на початку глави, ми також пам'ятаємо про таких важливих ознаках як інтерпретація народу і еліти як гомогенних і антагоністичних категорій і акцент на народний суверенітет. Карін Прістер вказує на антиелітаризм, вороже ставлення до державних інститутів, прагнення до поляризації і персоніфікації політики. Відомий дослідник дискурсу Р. Водак акцентує увагу на тому, що вона називає «зарозумілою невивічливістю» — на поєднанні антиінтелектуалізму і закликів до «здоровому глузду». А.С. Романюк вказує в числі ознак популістської партії також універсальність програми (спрямованої на різні соціальні групи, без виділення специфічної аудиторії), лідерський тип партії, що поєднується з обмеженістю внутріпартійної демократії, гіперболізацію соціальної спрямованості передвиборних обіцянок [83]. Я. Ягерс і С. Валграве стверджують, що «популізм завжди звертається до народу і виправдовує свої дії самоідентифікацією з народом; він ґрунтується на антиелітарних настроях і розглядає народ як монолітну групу без внутрішніх відмінностей, крім деяких особливих категорій, які підлягають виключенню».

Нарешті, А.В. Мінаєва вказує на властивий популістським програмам протекціонізм, який розуміється як орієнтація на державне регулювання економіки, а також соціальний патерналізм, видимий як необхідність розширення соціальних програм. Дане положення має сенс підкреслити особливо: незважаючи на те, що ми говоримо про правом популізмі, економічні аспекти програм відповідних партій часто мають традиційно лівий характер. На інструментальний право-лівий синтез економічних ідей правих популістів вказують і автори доповіді міжнародного дискусійного клубу «Валдай» «Глобальний "правий бунт": трампізм і його база» [9].

Пол Таггарт виділяє в особливу групу «новий (правий) популізм», в центрі уваги якого знаходяться питання імміграції, податків, злочинності і націоналізму. Виділення цієї групи необхідно для відділення сучасних право- і лівопопулістських партій і рухів від «класичних» південно-і північноамериканських кейсів. Вчений також вказує на самообмежувачі, закладені в популістської риториці 250: протистоячи інституціоналізації і еліті, самі в разі успіху стаючи частиною інституціоналізованої еліти, популісти найчастіше демонструють нездатність до ефективного вирішення державних проблем. Таггарт виділяє п'ять рис, характерних для популізму як ідеального типу: ворожість до представницької політики, самоідентифікація за Хартлендом — ідеалізованої концепцією спільноти, відсутність будь-яких (самостійних) ключових цінностей, реактивність по відношенню до криз (тобто, на думку П. Таггарта, популізм не виникає в стабільній політії — теза, нині вже оскаржений) і згадане самообмеження в тому, що стосується довгострокової політичної стратегії. У Пола Таггарта вперше з'являється поняття популістського хартленда (не в геополітичному його значенні, а в значенні конструювання ексклюзивної ідентичності).

Хартленд Таггарта — ідеалістичний гомогенний конструкт, який спирається на якийсь пішов «золотий вік» нації, втілення ідеальних цінностей; хартленд — кілька звужена до хронотопу форма прагнення до палінгенезису. Демос популістів, гомогенна нація (етнічна або громадянська залежно від странової специфіки) — народ, з цим конструктом асоціюється і його населяє. Цікаво, що можливе існування і т.зв. антихартленда — того поєднання місця і часу (а як правило — режиму / епохи), якого (або повернення до якого) необхідно не допустити усіма можливими методами.

Беньямін Де Клейн вводить важливе для нас поняття транснаціонального популізму. Транснаціональний популізм виводить концепти гомогенного народу і гомогенної еліти на глобальний рівень, як і їх протистояння. При цьому необхідно відрізнити його від поняття «інтернаціональний / міжнародний популізм», яка не навантажено

специфічним змістом і всього лише об'єднує національні популістські партії / руху [18, с.60]. Нідерландсько-американський політолог Кас Мюдде вважає, що правий популізм характеризується поєднанням «просто» популізму («розрідженого», *thin populism*) з нативізмом (пропаганда гомогенного розуміння нації і відторгнення елементів, що вносять гетерогенність) і авторитаризмом (перевагу жорстко керованого суспільства). В якості характерних рис популізму в цьому трьохмірному ядрі нідерландський учений називає бачення суспільства розділеним на дві «гомогенні і протистояти один одному групи»: корумповану еліту і чесний народ [61, с.351].

Специфічні відмінності правого популізму від лівого відмітила К. Пристер. Вона вважає, що правий популізм спрямований на виключення з «єдиного суспільства» певних груп за якою-небудь ознакою, а право на політичну участь і соціальні рішення залишається у автохтонного, переважно гомогенного населення. Лівий популізм, навпаки, ґрунтується на включеності в «квазідержавну, безпосередньо підконтрольну «вождеві» і не підконтрольну парламенту клієнтальну систему» тих верств населення, які пригнічені [18, с.3]. З постулатами, висуненими К. Пристен, не згоден К. Мюдде. Відмінність в правому і лівому популізмі він визначає не у включеності або виключеності певних груп з «народу», а в тому, які саме групи виключають ліві/праві. І нарешті, Г. И. Вайнштейн відмічає, що ексклюзивність дискурсу ідентичності відноситься до певної характерності європейського популізму (і лівого, і правого), тоді як, наприклад, латиноамериканський дискурс інклюзивний [12, с.609].

Залежно від підходу, популізм можна розглянути з точки зору двох політичних практик. З точки зору політичної риторики популізм — особливий політичний феномен, що базується на принципах інспіраційного лідерства і політичної демагогії типу міфологізації, маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а потім — обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення певної

політичної мети, як правило пов'язаної із завоюванням або утриманням влади. З точки зору політичної практики, популізм — це «певний тип ідеології, що сповідує сильну державу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси» [7, с. 347].

У літературі можна знайти множину визначення терміну, кожне несе певне смислове навантаження. Якщо об'єднати їх за певними ознаками, вийдуть наступні смислові групи:

- ідейні течії, що відображають масові настрої людей;
- політичний рух, націлений на отримання влади і благ для усього народу, яке є відповіддю на які-небудь швидкі зміни в суспільстві (економічні, соціальні, політичні і культурні) з метою реставрації (чи адаптації) традиційних форм;
- тип ідеології, що пропагує сильну державу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси;
- модель поведінки політичного актора, пов'язана із завоюванням популярності, визначити свою суспільно-політичну діяльність за допомогою простих, примітивних дій;
- усі гасла і дії, а також форми, методи і технології, які використовуються політичними лідерами для отримання схвалення і підтримки широких мас [8, с. 290].

За допомогою такої систематизації можна розмежувати підходи до розуміння популізму, проте слід зазначити, що один автор дотримується одного підходу до розуміння терміну. Враховуючи це, ми віддамо перевагу найбільш прийнятному визначенню, яке дав С. Московісі, де популізм — це «мистецтво завойовувати симпатії людей» [43, с. 123].

На відміну від приведеного вище наукового рівня дискусії, громадська думка на предмет популізму дає феномену емоційне забарвлення. Іншими словами, одні упевнені, що популізм — це загравання з масами і

недостовірність — і, як підсумок, це негативно, інші ж, навпаки, популізм називають близькістю з народом, і дають цьому позитивне забарвлення. На підставі цих розбіжностей О.Нечосина визначила два типи популізму : реальний і спекулятивний [28, с.39]. Реальним типом називається політичний рух, що діє для перерозподілу або обмеження влади на користь народу, спекулятивним же типом називається феномен, коли застосовуються техніка і технології з метою маніпулювання масовою свідомістю і громадською думкою.

Д. Видрін дотримується наступної думки «у будь-кому досить самокритичному і порівняно необмеженому у вираженні своїх настроїв суспільстві були, є і будуть присутніми окремі невдоволені громадяни, групи і прошарки. Заборона ж демонстрації соціального невдоволення, зачистка суспільства від інакодумців, категорична відмова визнавати щонайменший відступ від «повного задоволення» і «соціального оптимізму» надзвичайно небезпечна. Вона призводить до того, що органи політичного управління втрачають зворотний зв'язок з усіма громадськими суб'єктами. Проте не менш шкідливою є друга крайність — прорив до влади, до механізмів управління суспільством за рахунок цинічної експлуатації невдоволення мас [15, с.38].

Популістська діяльність, що розглядається в такому ключі, як правило, призводить до негативних наслідків для суспільства. Вона підриває довіру народу до влади і її інститутів, люди відчужуються від влади, відбуваються соціальні безлади, громадська активність знижується. З іншого боку, популізм має і позитивну сторону: складні соціальні явища і проблеми спрощуються, для масової свідомості вони є зрозумілішими. Популісти часто краще розуміють масові настрої і емоції, і можуть зосередити їх в потрібному напрямі. У пошуку прагматичного і без оціночного судження О.Дубиней було висловлено наступне: «як явище він не може бути «поганим» або «хорошим». Автор вважає, що важливе те, чому послужить боротьба, як це буде використано і до якого результату зрештою популіст приведе народ [47,

с.71]. З раніше сказаного ми можемо зробити висновок, що популізм досить суперечливий. Цьому служить його "граничний" характер: доки популізм історично розвивався, він вбирав ознаки інших політичних явищ, частково розмиваючись. Як показує історія, популізм іноді зникав, розчиняючись в стабільніших і чітко обкреслених ідеологіях і політичних рухах [55, с.22]. З одного боку, популізм йде коренями до ідей таких мислителів і теоретиків, як Ж.-Ж. Руссо, А. Сміта, Н. Макіавеллі, Ф. Кене, К.Маркса, Ж.Сімонді, Э. де Лавеле, Ф.Р. де Ламенне, А. Герцена, М.Бакуніна, дослідженнями поведінки мас Г.Лебона, Х.Ортеги-і-Гассета, Г.Тарда. З іншою ж, в нім можна знайти відображення окремих політичних концепцій фашизму, комунізму, консерватизму, лібералізму, націоналізму, расизму і так далі. Щоб виокремити популізм від інших явищ, вчені виділили ряд наступних рис:

— в основі популізму стоїть тяга людських мас до елементарного пояснення складних проблем і завдань, любов до примітивних гасел. Звідси витікає політична суть популізму — дати ясні відповіді на складні питання;

— популізму характерні прості рішення складних проблем, елементарні і ясні заходи вирішення ситуацій, дрібні, але конкретно здійснювані справи, інакше, принцип «не словом, а справою»;

- «спокусливі» заходи щодо виборця, техніка «флірту»;

- популістська свідомість прагне до сильної особи, харизматичного лідера. Найчастіше він робить вигляд, що ним управляють, приміряючи на себе роль «маленької людини» в руках мас, що діючи від імені народу;

- патерналістська концепція відносин влада-суспільство в обов'язковому порядку є популістською;

- основна частина виборчої стратегії політичних структур, аморфних за своєю природою, і які не мають ідеологічної підоснови, — популізм;

- основними ідеями популізму є: пряма участь народу в управлінні державою, «пряма демократія», недовіра до інститутів державного представництва, критика бюрократії, корупції, злочинності і так далі;

- політик-популіст не має ніяких стратегій, окрім набору голосів у виборчий період. Оцінка наслідкам і своїм можливим діям не дається, немає чіткого плану, окрім як прийти до влади;

- партії втрачають статус повноправних гравців на політичній арені, у формуванні уряду вони обмежені, виборчі програми, навіть реалістичні, не розглядаються;

- актори політичного процесу позбавлені відповідальності перед суспільством, вибори при цьому не акцентовані на виборчих програмах, перетворюючись на конкур винахідливості [8, с.292].

Повертаючись до етапів становлення популізму необхідно сказати, що теорія популізму, якій властиві вищеназвані риси, і яку розглядають сучасні політичні теоретики, була створена аргентинським політологом Ернесто Лакло. По Лакло, політичне поле розташовується між «народом» і «владним блоком», інакше званому «інституціоналізованим Іншим» [78, с.74]. Ті, хто «знедолений» системою, висувають до неї вимоги, коли є дефіцит або відсутність потрібного. І коли вимоги не задовольняються, при об'єднанні їх і артикуляції у рамках одного дискурсу і виникає популізм. Звідси витікає, що для того, щоб виник популізм, потрібна «ототожнююча артикуляція» усіляких вимог, утворення напруги і розриву між народом і державними інститутами, а також утворення стабільного дискурсу. Дослідник також пояснює основний постулат популізму, частоту конструювання політичних партій навкруг харизматичного політичного лідер: будь-який дискурс утворюється навкруг «пустого визначеного», що створює видимість його цілісності (іншими словами, «пусте визначене» втрачає власне дискурсивне навантаження, бо весь зміст дискурсу зосереджений в ньому самому); харизматичний лідер (вождь) і «пусте визначене» мають подібний функціонал: вони обоє можуть сконструювати і виразити розмитий, зважаючи на свою первинну різномірність, дискурс — з чого виходить важлива роль авторитарних лідерів (проте пізніше інші дослідники, які розглядали популізм не такою мірою прибігаючи до дискурс-аналізу,

пояснюють причину структурованості політичних партій і рухів навколо харизматичного авторитарного лідера особливістю психотипу популістичного електорату, що я й відмічав раніше) [78, с. 99].

Лакло в досить специфічній манері говорить про ексклюзивність будь-якого популізму : популізм орієнтований на сукупність членів суспільства, «народ» там є меншою ланкою, і народ взагалі менше суспільства, його в популістичному дискурсі слід розглядати як деяку елітарну групу. Говорячи інакше, щоб підкреслити однорідність народу, популісти використовують аргумент, видаючи «частину за ціле», тобто своя думка і думка прибічників видається за думку усього суспільства в цілому. Популізм за Лакло використовує тактику «відповідь-виклик».

Відомий політичний філософ С. Жижек, що вважається одним з теоретиків популізму, дуже спростив бачення проблеми популізму : він не розглядав популізм можливим до критеріального тиску і представляв його в перспективі обов'язковим протофашизмом, оскільки популізм замість соціального антагонізму заміщається антагонізмом «ми-вони» [94, с.557]. Проте ці антагонізми розрізнити складно, один переходить в інший. П.-А. Тагієфф зробив спробу позначити цей перехід, проте у нього наслідком обох цих антагонізмів являється популізм.

Поява теорії постдемократії, яка спочатку була розроблена К. Краучем, була пізніше доповнена Ш. Муфф. Умови постдемократії, на думку політолога, обов'язково призводять до розмивання традиційних ідеологічних постулатів, де і створюються умови для появи популізму [75]. Тези Муфф можливо підтвердити словами популістського лідера Марін Ле Пен, де вона відкрито заявила, що право-ліва дихотомія відійшла на другий план і на її місці тепер протистояння «глобалістів» і «патріотів», а ті, хто робить вигляд, що протистоїть один одному, насправді брешуть народу [88].

Одна з найбільш молодих теорій популізму — теорія популіст-авторитаризму, запропонована П. Норрис. Навмисно перебільшуючи авторитарний елемент, який спочатку властивий правому популізму, вона

виділяє його в інший конструюючий елемент ідеології, властивий ряду сучасних європейських партій, називаючи їх популіст-авторитарними. Звідси витікає, що П. Норрис особливу увагу акцентує на державній підтримці правопопулістських ідей, які часто проявляються в «державному» дискурсі. Проте список таких популіст-авторитарних партій, які представляє автор, абсолютно співпадає з традиційною правопопулістською течією, тоді виникає питання про необхідність такої теорії [85, с.300].

Перераховані теорії популізму не варто розглядати як обов'язково супротивні одна одній. Підхід Ш. Муффа, наприклад, знаходить певні точки перетину з теорією К. Мюдде, де популізм розглядається як «патологічна нормальність», властива сучасній демократії, або навіть «патологічний дух часу» [83], що відзначалося мною раніше.

Популізм як неминучий або навіть необхідний елемент сучасної демократії розглядає політолог К. Ровір Кальтвассер. Популізм представляється ним як «демократична коректива», яка надає можливість бути почутим тим, про чий інтереси забувають еліти [90, с.185]. Ф. Декер роздумував про «необхідне корегування», маючи на увазі що наслідком популістської агітації в політичній боротьбі може стати розвиток або стабілізація демократії, встановлення політичної рівноваги між супротивними сторонами [18, с.65]. Деякі інші автори розглядають популізм не як альтернативу або протилежність демократії, а її формою, або ж як «чистісінька форма демократії» [94, с.139]. Тут вже встає питання тільки про те, що прийнятніше — ліберальна демократія — представницька, діяльність якої регламентована інститутами, або ж радикальна демократія (на кшталт демократії форуму, проте тут необхідно провести чітку грань від охлократії — влади натовпу) [90, с.199]. Повертаючись до теорії Э. Лакло, де популізм вважався невід'ємною частиною політичної системи — там, де існує антогонізм, там неодмінно є і популізм, і звідси витікає, що популізм — природна риса політики [79, с.225]. Ш. Муфф також говорить про те, що «в демократії обов'язково є популістський аспект».

Мексиканський політолог Б. Ардіті вважає, що популізм — це необхідна коректива і своєрідний важіль для «голосу народу». Порівнюючи популізм з п'яним гостем на званій вечері, він говорить, що, незважаючи на неповагу до загально прийнятих правил, він артикулює злободенні проблеми і питання, про які інші вважають за краще мовчати [59, с.79]. К. Мюдде називає популізм «неліберальною демократичною відповіддю на недемократичний лібералізм» [84]. У разі, коли в тій або іншій державі з'являється «попит на популізм», коли ідеї правих або лівих популістів знаходять відгук, значить, що присутність популістських партій або рухів є цілком обґрунтованою потребою суспільства. Надалі, звичайно, така модель попиту і пропозиція може привести до іншої форми правління, відмінних від демократичної. Але доки це не відбувається, будь-яке накладення вето на діяльність таких акторів, партій або рухів зі сторони, що перебуває при владі, саме по собі — недемократичною.

Підходи до розуміння популізму були розділені на три групи Н. Гідроном і Б. Боніковськи :

- ідеаційний підхід, де популізм розглядається як ідеологія з «роздратованим центром», представниками такого підходу являються К. Мюдде, К. Ровіра Кальтвассер, Б. Стенлі, М. Роудейн);
- дискурсивний підхід, де популізм розглядається як дискурсивна практика (К. Хокінс, Э. Лакло);
- мобілізаційний підхід, де популізм розглядається як метод політичної мобілізації — П. Таггарт, Т.Паувелс, Т. Паппас [71, с.5].

Але можна помітити, що ці підходи багато в чому подібні і мало чим відрізняються. Таке розділення може мати теоретичну користь, проте в практичному політологічному дослідженні навряд чи буде корисним. Якщо розглядати популізм суто як ідеологію з «роздратованим центром», яка зважаючи на свою слабкість «чіпляється» до інших ідеологій, розвиненіших, більших і чіткіших, то це не виключає, а навіть підштовхує до певних рис, властивих політичному дискурсу (це і націоналізм, і холізм відносно народу

цілого із загальною волею, а також антиелітизм) [40, с.143], і тут же використання специфічних, своїх методів політичної мобілізації. Зважаючи на це, помітимо, що при вивченні популізму непрактично обмежуватися вузькими рамками об'єкту, а навпаки, в дослідження слід включати усіх політичних акторів, здатних нести в собі популістські каталізatori : партії, їх лідери, програмні тексти, методології, дискурс і так далі.

Підводячи підсумок цього розділу, необхідно відмітити, що популізм, незважаючи на свою багатовікову історію, є досить багатограним і складновизначеним явищем. Можна стверджувати, що науковий рівень вивчення розкриває складну структуру і широкий сенс політичного популізму, на відміну від побутового, переважно негативного, рівня сприйняття. Загальна схильність масової свідомості до спрощення виступає не просто причиною багатозначного трактування цього феномену, а є його видовою ознакою як технології. Показна простота, за якою стоїть популізм, приховує в собі широку і суперечливу суть. Якщо узагальнити, популізм — це перехідний тип політичної свідомості, що історично склався, який має неоднозначний, невловимий, дисперсний, антагоністичний, багатозначний, дихотомічний і граничний характер. Що стосується домінування маніпулятивного сприйняття популізму в українських реаліях, то це результат сучасних світових тенденцій трансформації його семантичного змісту, орієнтованих технологією впливу на масову свідомість. Ідеологія популізму, в сучасному варіанті «працююча на спрощення, пониження ідей і цінностей», є невід'ємною частиною політичного процесу і, незважаючи на ряд властивих їй деструктивних рис, активно використовується як дієвий інструмент мобілізації електорату.

РОЗДІЛ 2

Популізм як технологія сучасної європейської політики

Як було відзначено мною в першому розділі, проблематика популізму в науковій літературі поставлена досить давно. Даний феномен отримав особливу увагу з 1970-х років. В цей час, в 1971 році в США виникає Народна партія. І буквально через кілька років з'являються праці, в яких розглядається даний феномен [72]. Трохи пізніше, в 90-і рр. європейські дослідники також звернулися до дослідження феномену популізму, чому передувало зростання популістських рухів, що виникли на ґрунті кризи моделей державності, які благополучно працювали в 1970-80-х роках. Розглядаючи окремі випадки в країнах Північної Європи (Фінляндія, Данія, Швеція, Норвегія), можна помітити, що успіх популістів там був пов'язаний з невдоволенням населення податковим навантаженням, згідно моделі «скандинавського соціалізму». У деяких державах, наприклад, Бельгії, популярність популістів пояснювалася тим, що вони відповідали запиту населення, пов'язаному з більш чіткою національною ідентифікацією. Також цікавим є феномен Італії 1990 р., де політик Сільвіо Берлусконі, «адепт» популізму, отримав популярність завдяки вмінню «спритно спрощувати економічні концепції, роблячи їх доступними для всіх», «домагатися співчуття, виставляючи себе в якості жертви змов, зрад, невинної мішені злісних ворогів і зрадників союзників» [14, с.101].

З хронологічної точки зору, новий етап популістського періоду в Європі можна рахувати з середини 2000-х рр., коли було створено італійське «Рух 5 зірок», а перехід в помітну фазу і розквіт віднести до початку і середині 2000-х рр. Але ще й до цього періоду попередній еліті надходили «дзвіночки» про наближення нового звернення до популізму в політиці, причинами чого стало все те ж, про що говорилося вище, тільки в менш гострій формі і ще не досягнувши пікової фази.

Найяскравішим прикладом політика-популіста в національному масштабі можна назвати Йорга Хайдера, лідера ультранационалістичної Австрійської партії свободи. Після завершення свого недовгої федеральної кар'єри політик був змушений повернутися на регіональний рівень в 1990-2000 рр.

Почати слід з того, що значну частину своєї кар'єри Хайдер поводився як середньостатистичний представник політичного класу «ідеологічної» епохи, що передувала популістській, але висловлював інтереси маргінального для Європи політичного класу. Ідеологічну базу він успадкував від батьків, конкретніше — батька, який, виходячи з його офіційної біографії, був переконаним нацистом. Йорг з 1971 р. робив кар'єру в Австрійській партії свободи, цілком пристойною, однак найконсервативнішої в західній ідеологічній традиції на той момент, що займала крайню праву нішу.

Першою його посадою стала посада голови молодіжного відділення партії у Верхній Австрії, де, використовуючи свої особистісні якості, він вже тоді проявив себе як майбутній перспективний політик-популіст. У внутрішньопартійній боротьбі політик використовував класичний популістський інструментарій, що дозволило йому вирішити внутрішні протиріччя в партії і стати беззаперечним лідером вже об'єднаного руху. На свою сторону йому вдалося залучити як прихильників забороненої нацистської партії, так і ліберальний протестний електорат, що раніше віддавав свої голоси за Австрійську національну партію соціал-демократичного спрямування. Підсумком діяльності до 1990-х рр. став політичний курс, що резонував з масовими суспільними настроями.

Новий політичний курс партії в особі її лідера отримав схвалення і підтримку суспільних мас, підсумком чого стало підвищення частки Австрійської партії свободи на федеральних виборах з 5% в 1986 році до 27% в 1999 році. Ці роки характеризувалися тим, що в державі існувала так звана пропорційна система призначень, при якій визнані політичні меншини могли

мати місце в виконавчих інститутах влади, а посади середнього рівня залишалися за їхніми представниками на десятки років, внаслідок якої утворився застій. У суспільстві наростали обурення, і всі незадоволені діями «великої коаліції» Австрійської національної партії і Соціал-демократичної партії Австрії вибирали Й. Хайдера.

Успіху його кампанії сприяло те, що основну увагу він прикував до проблеми зайнятості, підвищенню зарплат і пенсій, і, саме ключове, те, що він називав *eberfremdung* («надмірна іноземізація» Поляків він називав нацією автомобільних злодіїв, югославів — грабіжниками, росіян — експертами в області шантажу і розбою.

Але в кінці 1990-х початку 2000-х кількісні зміни не переростали в якісні. Завдяки особистим якостям Й. Хайдера вперше за весь післявоєнний період до влади в європейській державі прийшла партія, яка позиціонувалася в свідомості навіть не як ультраправа, а як неонацистська. Адепти європейської політичної системи зуміли знешкодити такий небезпечний для неї елемент, як Й. Хайдер. Європейські політики і преса останнього характеризували політиком-популістом, вискочкою, який не може бути удостоєний виходу на політичну арену, а його погляди (особливо націоналістичні) — ніяк не відповідають принципам Євросоюзу. Коли 3 жовтня 1999 р. лідер Австрійської національної партії Вольфганг Шюссель і Хайдер, що отримав друге місце, через кілька місяців оголосили про створення союзу і урядової коаліції, Австрія миттєво стала ізгоем. Проти Австрії вводилися санкції з боку ЄС, нижчою ланкою в Європі стали міністри, які представляли Австрійську партію свободи. Сталося неприпустиме — в велику політику увійшли ультраправі радикали, що негласно було неприпустимим. Внаслідок Хайдер був змушений покинути свій пост лідера партії, залишаючись неформальним лідером. Підсумком став розкол партії, впоратися з яким вдалося тільки к 2008 р., однак це хронологічно збіглося зі смертю Хайдера, а також початком глобальної економічної кризи, тому ситуація залишилася непоміченою [34, с. 13].

Хвиля ж розквіту популізму почалася з середини 2000-х рр., а її відкрита фаза припадає на першу половину 2010-х рр. Якщо раніше в європейському суспільстві і відбувалися трансформації, виникали передумови до появи проявів популізму, то своєрідним важелем, який стримує хвилю, була здорова квітуча економіка, яка могла забезпечувати одне з важливих досягнення 1980-х-1990-х рр. – соціальну державу. Криза політичних систем настала з огляду на те, що можливість жити в «державі загального добробуту» складалася більше з ідеологічного підґрунтя минулого, іншими словами, криза політичної системи настала не через невдоволення владою, а через нездатність задовольняти себе, відсутність нинішніх досягнень.

До середини 2000-х років криза соціальної моделі стає більш явною, і, якщо раніше вона була точковою (звертаючись до Австрії, де очевидною була проблема міграції, що і використав Й. Хайдер для досягнення успіху), то тепер криза вражає все більше європейських країн. Політики, що вибудували політичну модель, самі зловили себе в капкан: якщо раніше сфера політики була віддана фактично елітам, носила вузькопрофільний характер і існувала тільки в виборчі періоди і в період «виступів по телевізору», натомість еліти повинні були забезпечувати функціонування держави загального добробуту», то після початку системних проблем в європейській економіці це ніяк не впливало на споживчі відносини, запити яких задовольнити система не могла. Громадськість сприймала участь в політиці як шлях до придбання благ в різних життєвих сферах, і, як наслідок, до поліпшення якості життя. Зважаючи на це, поділ політичних сил з ідеологічних ідентифікації інтересу не викликало, громадськість цікавило пакет благ, які могли запропонувати той чи інший політичний рух. Зрозумівши цей момент, популісти змогли сформувати спільність не довгострокова характеру (робочі, жителі певної місцевості, борці за права тощо), а спільність короткострокової перспективи, що вирішувала насущні «сьогоднішні» питання. Тут же варто відзначити, що таке явище вже було раніше в європейській політичній практиці, однак воно розглядалося за

допомогою термінологічного апарату «допопулістського» часу. Мова тут йде про «catch-all party» — партія «хапай всіх», позначена О. Керхаймером, проте розглядалося це як відхилення [34, с. 16].

Однією з перших популістських політичних сил, які домоглися успіху, став, як не дивно, політичний рух, який виник у державі, яку криза європейської соціально-економічної моделі торкнулася в першу чергу. Ми говоримо про Італію, де «Рух 5 зірок» став концептуальною моделлю, що знайшла послідовників у інших країнах. Причини його появи, власне, були загальноєвропейськими і позначена мною вище: соціально-економічна сфера не справлялася з навантаженням. Після сильного зростання ВВП Італії в 1945-1990 рр. темпи зростання за 1990-2000 рр. значно відставали від середнього показника по ЄС. Крім цього, рецесія сильно ударила по Італії в кінці нульових. Ці фактори призвели до різкого зростання держборгу, зважаючи на необхідність збільшення державних витрат. Крім того, різниця рівнів життя півночі і півдня країни значно різняться: ВВП на душу населення в Північній і Центральній Італії перевищують середній показник по ЄС, в той час, як на Півдні Італії він значно нижче.

При цьому важливу роль грала динаміка економічних показників. У 1987 році був період, коли економіка Італії перевершила британську економіку (подія, відоме як *Il sorpasso*), ставши п'ятою в світі. 15 травня 1991 р. Італія стала на деякий час четвертою в світі економічною державою, випередивши Францію з ВВП розміром в 1268 млрд. доларів в порівнянні з ВВП Франції в 1209 млрд. і британський ВВП в 1087 млрд. дол. США. Незважаючи на феноменальний ріст ВВП Італії в той період, в 1990-х рр. Франція і Великобританія незабаром знову обігнали її, коли економічне зростання Італії скотилося до колишнього рівня — у середньому 1,23 відсотка в порівнянні із середнім по ЄС 2,28 відсотка [58].

Як підсумок — до середини 2000-х рр. в Італії сформувалася ідеальна для появи руху популістського толку середа. Однак між появою і успіхом пройшло значно багато часу. Отже, як реакція, в січні 2005 р. виникає «Рух

п'яти зірок». Зародився він в інтернеті, платформою йому послужив однойменний блог (www.beppegrillo.it) генуезького коміка Беппе Грілло, що є нетрадиційної формою політичного руху. Однак на старті до проекту приєднався політтехнолог Джанроберто Казаледжо, який супроводжував проект аж до своєї смерті в 2016 року. Блог існує і сьогодні, оновлюється щодня і по більшості своєму є «антиблогом» протестного спрямування, де відкрито критикуються як конкретні персоналії і їх пропозиції, так і в цілому капіталістичний устрій, глобалізація тощо.

У липні 2005 р. Грілло ініціював в своєму блозі користуватися соціальними мережами на кшталт Meetur для того, щоб зустрічатися і обмінюватися ідеями про поліпшення Італії, починаючи з міста проживання. Після цього в Meetur виникли 40 перших груп «друзів Беппе Грілло» (вони створювали тематичні робочі групи з власними питаннями).

На перших порах свого існування у руху було два чітких принципу: не брати участі в політиці (на будь-якому з рівнів) і ніякого ідеологічного підґрунтя (ідея, а не ідеологія).

На мал. 1 ми бачимо, які пріоритети на початковому етапі створення руху були виділені його активістами в ході спілкування на платформі. Абстрактних, властивих ідеології цінностей там немає (свобода-рівність-братерство), тільки конкретні цілі споживача.

Мал. 1. – Пріоритети «Рух 5 зірок» на момент створення

Рух поступово вливався в суспільне життя. 8 вересня 2007 р., коли пройшов так названий «V-Day» — дослівно День «Пішли ви всі на ...» —

мітинг, спрямований на протидію корупції, за демократію, який пройшов по всій Італії [70]. У той час, коли проходила акція, також був організований збір підписів на підтримку народної ініціативи законопроекту про виключення з парламенту депутатів, обраних більше, ніж на два терміни, а також депутатів, які мали судимості (дану ініціативу назвали «Чистий парламент») — на той момент італійський парламент налічував 25 депутатів з судимістю. Сам Грілло особисто виступив в Болоньї, позиціонуючи свою основну ідею: дати більше повноважень народній ініціативі та безпосередньо громадянам, цивільним списками — це, з одного боку, перепис активістів — на сайті руху можна знайти список для будь-якого міста і селища, контакти учасників і основні матеріали, з іншого, — форма політичної участі на місцевому рівні, — і рухам, а не партіям. Грілло заявив: «Ми живемо в партократії, а не демократії». Що привертало увагу, так це відсутність прапорів і емблем політичних партій під час проведення даного мітингу, незважаючи на численність учасників: за словами організаторів, на площі в Болоньї зібралося близько 100 тисяч людей, за даними поліції – близько 30 тисяч [74].

Через пару років рух починає інституціоналізуватися, і в жовтні 2009 р. в Міланському театрі «Смеральдо» Б. Грілло представив програму, в якій було понад 100 пунктів, і «Не статут». В «Не статуті» позначається, що «Рух п'яти зірок» — вільне об'єднання громадян, «платформа для рад і дискусій», але політичною партією воно не є, а фінансування здійснюється за рахунок пожертвувань. В.П. Любін зазначає, що, оскільки в Італії відсутня партія «зелених», частина завдань на себе взяв «рух», що стало ще однією причиною підтримки населення [39, с.42].

Особливий інтерес представляє політичний дискурс самого Б. Грілло:

1. Грілло особливу увагу приділяє власній ролі в рамках даного руху. Демагогом або ж популістом він себе називати відмовляється, обираючи інший термін — посередник, той, хто «полегшує розуміння незрозумілих

концепцій, які, на його переконання, ускладнюються політиками для того, щоб тримати громадян в невіданні» [11, с.142-143] .

2. При підміні понять з «лідера» на «посередника», Грілло намагається віддалити негативне в італійському дискурсі значення. Він представляється благородною особистістю, яка існує для допомоги звичайним людям в розумінні політики, так і прихильникам «руху» увійти в політику.

Популізм «руху» спирається на звернення до всього народу, який протистоїть еліті. Він критикує ЄС і його правлячий клас. І до 2013 р. європейському питанню не приділялося так багато уваги, тільки перед виборами в парламент в 2013 р. в промовах стали з'являтися картини, які стосуються ЄС. Не завжди з критикою (наприклад, Грілло оплатив створення веб-сторінок батькам-засновникам ЄС — Аденауера, Де Гаспері, Монне, Шума) [41, с.151], говорив, що європейськості має бути більше, навіть представляючи свій «рух» як єдину проєвропейську партію в країні [66, с.113]. Але критика все ж превалювала не завжди в політкоректному формулюванні. Особливо зверталася увага на те, як інститути віддалені від народу.

У грудні 2013 р. «Рух п'яти зірок» опубліковує спеціальну програму, яка присвячена Європі, де самим чіпляючим стала ініціатива по проведенню референдуму про членство Італії у зоні єдиної європейської валюти. І в 2014 р. «Рух» навіть починає збирати підписи для проведення референдуму, де на порядку денному буде стояти питання про членство в євроні (якщо позначити точніше, законопроект народної ініціативи для проведення консультативного референдуму). Тут також необхідно сказати, що популярність партії зростає тоді, коли Грілло виступає з антиєсівськими намірами (але до виходу з ЄС він ніколи не закликав).

Власне, «Рух п'яти зірок» брав участь на парламентських виборах 2013 р., за рік до цього трансформувавшись в політичну партію. За результатами голосування «Рух п'яти зірок» і його лідер Грілло отримали 25,6% голосів в Палаті депутатів — неймовірний успіх для новоствореної партії і найкращий

індивідуальний результат — «моральний переможець» виборів [64]. Конкурентами Грілло стали коаліція під егідою Демократичної партії з лідером П. Л. Берсані (29,5%) і коаліція правого центру з Сильвіо Берлусконі і його партією «Народ свободи» (29,3%). Прецеденту результатам голосування не було, тому що де-факто жодна з політичних коаліцій не зуміла отримати більшість в обох палатах. Лише через два місяці в країні був названий прем'єр-міністр, кандидатуру якого запропонував президент Д. Наполітано — заступника секретаря Демократичної партії Е. Летта. З огляду на особливості виборчої системи Італії, демократична партія сформувала свій уряд, після чого кілька років отримувала докори в тому, що прем'єр не був обраний нацією.

Також, використовуючи класичний популістський прийом, «Рух п'яти зірок» не асоціює себе ні з правими, ні з лівими силами. У 2013 р. Грілло пише: «Час ідеологій закінчено. «Рух п'яти зірок» не фашистський, не правий і не лівий... «Рух п'яти зірок» хоче втілювати пряму демократію» [76]. Тобто, з огляду на неприв'язаність до жодної політичної ідеології і течії, це дозволило Грілло критикувати будь-який рух з політичного спектру Італії.

Виборча кампанія Грілло традиційно проходила на площах Італії і отримала назву «Tsunami Tour». Основними гаслами там стали: скасування держфінансування партій, зниження розміру податків для громадян, вихід Італії з зони євро. Пояснити успіх тут дуже просто: всі найбільш значущі питання тут були порушені: економіка, корупція, проблеми екології [66, с. 124].

Наступними важливими виборами стали вибори 2014 р. в Європейський парламент. Результат «руху» виявився іншим — 21,1%, поступившись Демократичній партії з приголомшуючим результатом — 40,8%. Стратегія Грілло не спрацювала: М. Ренці (генеральний секретар партії) сподівався на оновлення, а стратегія «відправити всіх по домівках» спрацювала тільки на Д'Алема, Берсані та Летта. Електорат у віці від 18 до 24 років віддав більшість голосів Демократичній партії (36%). На другому місці серед цієї

вікової категорії «Рух п'яти зірок» — 25%. Абсолютно інша ситуація складається в найбільш економічно активною групою виборців (до кризи, природно, вона більш чутлива) — громадяни у віці від 35 до 44 років голосували в більшості за рух Б. Грілло, а потім за Демократичну партію. У той же час переважаюче число пенсіонерів Італії також віддали свої голоси за Демократичну партію. Крім молоді та пенсіонерів за ДП голосували підприємці та представники бізнес-спільноти, працівники приватного сектора, а також домогосподарки. Безробітні громадяни здебільшого голосували за Грілло. Демократична партія збрала також більшість голосів серед католиків країни, а також тих, для кого основним джерелом інформації є газети і телебачення. Основна аудиторія Грілло — активні користувачі Інтернету.

Вибори до Європейського парламенту служать барометром настрою громадян країн — членів ЄС. На тлі збільшеного євроскептицизму і зростання популярності радикальних партій підсумки виборів до Європарламенту в Італії вселяли певний оптимізм. Ф. Федеріка Могеріні, яка займала на той момент пост міністра закордонних справ, записала в своєму блозі, що Італія представляла собою надію для Європи. За її словами, після таких підсумків голосування, а також беручи до уваги майбутнє головування країни в Раді ЄС, Італія не повинна «просити» у Європи, а навпаки, має намір грати роль протагоніста в створенні нового порядку денного [65].

До 2015 р. активність Грілло, як лідера «Руху» пішла на спад, можна припустити, що це сталося через розпад союзу засновників Казаледжо і Грілло. Це відбувається якраз на той момент, коли Казаледжо діагностували рак. У квітні 2016 р. він вмирає, і вже в травні блог розпадається: у «Руху» виникає власний сайт, блог Грілло існує окремо — *Verre Grillo*, і політичні питання там виникають все рідше.

«Рухом» продовжив займатися син Казаледжо, і в результаті голосування на платформі виникає новий лідер — студентський активіст Луїджі Ді Майо. Автори відзначають, що саме фігура лідера партії Ді Майо

уособлює собою складний і суперечливий перехід від антисистемного «Руху» до правлячої партії [60]. Пізніше Ді Майо було обрано кандидатом на пост прем'єрка-міністра Італії від «Руху п'яти зірок», 23 вересня 2017 року, Грілло відводиться епізодична роль (фактичного відходу від «руху» оголошено не було).

Довготривале, але успішне в результаті формування «уряду змін» в кінці травня 2018 р., привело до входу в уряд суперечливої коаліції з «Лігою». 27 травня 2018 р. президент Італії Маттарелла остаточно відмовився затвердити склад коаліційного уряду Ліги Півночі і Руху п'яти зірок на чолі з Джузеппе Конте, але 31 травня затвердив його компромісний варіант, і 1 червня уряд Конте було сформовано [92]. Цей момент можна позначити першим в Європі урядом популістів.

Уряд наздогнав ряд криз. Першою стала міграційна криза 2018 р., пов'язана з закриттям портів і відмовою в прийомі неіталійських рятувальних суден, що займалися порятунком біженців біля узбережжя Лівії і доставкою їх в порти країн ЄС. Криза отримав назву «кейс Акваріус».

Віце-прем'єр і міністр внутрішніх справ Італії на той момент Сальвіні після призначення заявив, що італійські порти будуть відкриті тільки для італійських рятувальних суден, що призвело до ускладнення відносин з ФРН і Францією. З даного питання Меркель був скликаний саміт, проте він не привів до яких-небудь результатів.

Наступною кризою стало обвалення моста Моранді напередодні свята, яке зумовило конфлікт з однією з масштабних фінансових угруповань Benetton. Ді Майо на той момент був віце-прем'єром і міністром праці, економічного розвитку і соціальної політики, що якраз входило в його компетенцію. Тоді уряд запропонував розглянути законність передачі мостів групі Benetton, і навіть переглянути практику передачі в концесію (можливо, з націоналізацією доріг в Італії). Це викликало негативну реакцію фінансових угруповань і критику сім'ї Ді Майо в деяких ЗМІ. Однак поза увагою

ситуацію залишити було не можна, тому що це б призвело до втрати підтримки виборців, які підтримували соціальну сторону програми «руху».

Бюджетна криза 2018 року теж вдарив по «руху», і по уряду. Вона сталася через реалізацію соціального порядку, обіцяного виборцям — програм соціальної підтримки населення, пенсійної реформи і збільшення соціальних витрат в бюджеті 2019 р. Поки уряд реалізовав свої обіцянки, Брюссель не визнавав бюджетний дефіцит в 2,4%, тому що норматив — 2,2%.

«Ліга» на травневих виборах 2019 р. в Європарламент завдяки своїй антиіміграційній політиці і постелекторальній діяльності домоглася 34% голосів виборців, а «Рух» — вдвічі менше — 17%. При порівнянні виборів в травні 2019 р. і березні 2018 р., коли «Рух» був найпопулярнішою політичною силою в країні, очевидно, що лідируючі позиції поступилися [69].

У червні 2019 року, коли в один з портів Італії прорвалося судно, прем'єр Конте визнав законність дій правоохоронців Італії щодо арешту капітана, надавши цим підтримку Сальвіні, однак в ідентичній ситуації вже в липні уряд від «Руху» припиняє інформаційну підтримку дій Сальвіні, закликає змінити позицію і впустити судно в Італію. Наступним інцидентом, що демонструє розбіжності в уряді, стала ситуація навколо франкоіталійського проекту будівництва залізниці. Даний проект отримав підтримку від ЄС, був узгоджений і підписаний: «Ліга» виступала "за", а «Рух», слідуючи поглядам своїх виборців, закликав до нового обговорення проекту. Це стало однією з причин відставки першого популістського в Італії уряду.

4 вересня 2019 року Джузеппе Конте сформував коаліційний уряд «Руху» і Демократичної партії, а 5 вересня новий кабінет приніс присягу.

22 січня 2020 р. Луїджі Ді Майо оголосив про відхід з поста політичного лідера «Руху», після чого за Статутом партію тимчасово очолив найстарший за віком член Гарантійного комітету організації — Віто Крімі. 26 січня 2020

р. в Емілії-Романьї і Калабрії пройшли регіональні вибори, проте «рух» зазнав катастрофічної поразки. Кандидат в губернатори в Емілії-Романьї Сімоне Боніні не зміг набрати достатньо голосів навіть для отримання мандата депутата регіональної ради (3,4%); список «Руху» отримав тут підтримку 4,7% виборців (на парламентських виборах 2018 року — 27%) [91].

У 2020 р. чергова криза наздогнала «Рух»: 15 червня 2020 р. в іспанській газеті ABC з'явилася інформація про передачу в 2010 р. урядом Венесуели 3,5 млн євро через консула в Мілані Джан Карло ді Мартіно Джанроберто Казаледжо для фінансування «Руху п'яти зірок». Це твердження було відкинуто і владою Венесуели і «Рухом».

Після відставки Конте 13 лютого 2021 р. було приведено до присяги міністри уряду Драгі, в якому склала основу коаліції як лівоцентристи, так і правоцентристи. 11 лютого 2021 р. було проведено онлайн-голосування учасників Руху на ІТ-платформі «Руссо», за наслідками якого в підтримку уряду висловилися 59,3%, при цьому в ході аналогічних голосувань перший уряд Конте підтримали 94%, а другий — 79% [73].

Успіх «Руху 5 зірок» був скопійований багатьма політичними силами по всій Європі. Наприклад, іспанська «Podemos» аналогічного спрямування в короткий період після свого створення стала другою за чисельністю і третьою за представництвом в парламенті, або грецька «Коаліція радикальних лівих». Але піком превалювання популістських технологій в політиці Європи стали президентська кампанія у Франції 2017 р. Тут активно використовувалися популістські технології, при тому у Франції два фаворити, які йшли проти системи, використовували одні й ті ж методи.

Напередодні президентських виборів 2017 р. у Франції склалася наступна ситуація: більшість французів не довіряли нинішній політичній владі: «вважають, що політики корумповані — 62% і діють в своїх інтересах — 82% [36, с.108]. Зважаючи на таке, контекст популізму починає широко використовуватися в якості політтехнології. У пошуках додаткової

легітимності політичні актори за допомогою технологій популізму також звертаються до ідеологічних цінностей, щоб сформувати однорідну ідентичність. І якщо розглядати популізм як нейтральний стиль дискурсу, то він може служити не одній, а кільком ідеологіям. Залежно від ідеологічного поля розрізняють, наприклад, «лівий» і «правий» популізм, як зазначалося мною в попередньому розділі. У французькій моделі політики найбільш очевидно відображено явище різноманіття популізму.

Незважаючи на існування популістських рухів раніше і участь їх у виборчих кампаніях, я не стану заглиблюватися в історію, для розгляду взята саме президентська кампанія 2017 р. , тому що для світу сучасної політики вона стала безпрецедентною: в боротьбі зіткнулися популісти різних напрямків. З 11 кандидатів на пост президента Франції три з них виявилися популістами різної спрямованості: Марін Ле Пен, глава крайньоправої популістської партії «Національний Фронт», Жан-Люк Меланшон, лідер нового лівого руху «Нескорена Франція» і Еммануель Макрон з нової популістської центристської партії «Асоціація за оновлення політичного життя», що був раніше соціалістом. Жан-Люк Меланшон не потрапив до другого туру, при цьому він набрав 19,58% голосів виборців, посівши четверте місце, проте продемонстрував найстійкіший результат серед всіх популістськи орієнтованих політиків-кандидатів з точки зору пропорційності результатів успіху на виборах і своїм стартовим можливостям. Третім став представник республіканців, основної системної партії правої опозиції Франції, набравши 20,01% голосів і випередивши Меланшона на частки відсотка. Тут свою роль зіграв корупційний скандал, який ударив по Фійоні, і з безперечного фаворита президентських перегонів зробив його відстаючим.

Передвиборна кампанія «Нескорена Франції» була вибудована навколо гасла про кінець П'ятої республіки, президентської монархії, і необхідність конституційної реформи. «Я буду останнім президентом П'ятої республіки, оскільки в разі обрання я скличу збори для підготовки нової конституції, це буде кінець президентської монархії. І в цей час ми будемо реалізовувати

мою програму» (вислів на передвиборних теледебатах 20 березня 2017 р.) [30]. Навіть за мірками Соціалістичної партії, з якої він вийшов в 2008 р., Меланшон був вкрай лівим політиком. Масовою електоральною базою він не володів: з 2009 по 2014 р був фронтменом «Лівої партії», в лютому 2016- го заснував незалежне політичне рух «Нескорена Франція». Незважаючи на це, вже на початку президентської кампанії (за результатами попередніх опитувань), від системного політика лівого спрямування відставав на 1% (11,5 і 12,5%). Спираючись на результати опитувань, Меланшона (ультралівого політика-євроскептика) можна назвати самим переконливим спікером на дебатах 20 березня 2017 року, а на наступних дебатах ситуація відобразилася ще більш яскраво [53].

Близько контактуючи з лівими силами, Меланшон в своїх промовах використовував антикапіталістичні посили, маніпулюючи терміном «революція». У 2009 р. він видав книгу, в якій вперше використав такий оборот, як «Інша ліва», позначаючи цим блок партій і рухів, які змогли б скласти конкуренцію системоутворюючій Французькій соціалістичній партії. Політик зазначив, що «лівій потрібен інший локомотив. Ставка в цьому протистоянні — формування альтернативної більшості, здатної подолати капіталізм» [81, с.75]. Зважаючи на це він завжди говорив у своїх виступах про розкол Франції на народ і еліти (класичний популістський прийом), як і М. Ле Пен, позначав себе кандидатом від народу. Але як адепт саме лівого ідеологічного спектру, він зосереджував увагу на соціально-економічних і політичних підсумках процесів глобалізації, орієнтуючи свій електорат на страх масштабів системи світової економіки і фінансів. У своїй програмі він пропонував чисто ліві соціально-економічні перетворення (наприклад, перерозподіл доходів за допомогою багаторазового збільшення податків для багатих), приділяючи багато уваги соціальній економіці. Висловлювався за вихід Франції з ЄС і з НАТО, незалежність від МФС, що близько до правопопулістської течії. У його виступах можна знайти відсилання на Шарля де Голля, що виглядало дивно, враховуючи його участь в мітингах за

його відставку, однак цілком годиться як популістський прийом, використовуваний для залучення голосів вибірників. З питань нелегальної імміграції висловлювався жорстко, однак до міграційних процесів налаштований був позитивно, і пропонував викорінювати першопричини міграційної кризи (наприклад, відмовлятися від домовленостей і угод, що сприяє руйнуванню економік країн третього світу).

Своєю персоналією Меланшон напередодні виборів підігрів інтерес ЗМІ до теми лівого популізму: «Шанталь Муфф, теоретик лівого популізму, надихає Меланшона» — так називалася одна з випущених статей [86]. Насправді, його виступи — виступи чудового оратора, мають наповненість афоризмами і епатажем щодо конкурентів. Меланшон скористався також трюком, що не використовувався раніше — за допомогою голограми виступив одночасно на двох мітингах в різних містах, що привернуло полеміку ЗМІ до цієї теми.

Виборча кампанія 66-річного політика була досить яскравою і динамічною, що позначилося на підсумках голосування в першому турі. Однак частково електорат системоутворюючої Соціалістичної партії на базі внутрішньої кризи перетікає не тільки до «Іншим лівим», але і «Національному фронту», що оперував тоді такими гаслами, як «антилібералізм», «антисистема» і «антиеліта».

Фронтмен «Національного фронту» Марін Ле Пен, в першому турі отримала другу позицію за кількістю голосів — 21,3%, залишившись єдиним суперником Макрона в другому турі.

Прихід Ле Пен до керівництва партії в 2011 р. прискорив процес демаргіналізації і перетворення партії в системну. Марін провела велику роботу по поліпшенню іміджу партії – сталася плавна відмова від расистських і антисемітських положень. Програма ж партії змінилася, позначилася тенденція до поєднання і правих, і лівих вимог. Це стало однією з особливостей популізму Ле Пен, який дозволив розширити свою електоральну базу і вийти за суворо окреслені рамки попередніх років. Крім

цього, нова версія Національного фронту (незважаючи на внутрішньопартійні протиріччя) «починає вдаватися до запозичення традиційно голлістської спадщини і її адаптації до ідейно-політичної доктрини партії в сьгоднішніх реаліях» [46, с. 119]. Це виражалося в зверненні до величі Франції, захисту її національного суверенітету, що призвело до зростання виборців традиційно правого політико-ідеологічного спектру.

Програма Ле Пен стала «ідеологічно гнучкою»: крайності правого націоналістичного ідейного спектру були пом'якшені, було внесено центристські або навіть ліві соціальні ідеї. Внутрішньополітичним порядком програми стало: жорстка міграційна політика, підтримка французьких виробників (податок на імпортовані товари). Гасла пропагували традиційні консервативні цінності (наприклад, інститут шлюбу), цілком поєднуючись із соціальними вимогами. У зовнішній політиці так само, як і Меланшон, був позначений вихід Франції з НАТО і ЄС, поліпшення відносин з Росією. Правопопулістський кандидат негативно ставиться до євроатлантичної інтеграції, наполягаючи на союзі з Росією як військово-енергетичному партнері. Політик орієнтував на захист національного суверенітету, «як заповідав де Голль». «Мова йде про незалежну і збалансовану зовнішню політику, хороші відносини з Росією, масштабні соціальні витрати, активне державне втручання в економіку і протекціонізм для захисту французьких виробників» [56, с.33].

Однак істотний пласт порядку денного був відданий критиці нинішнього становища Франції, ніж майбутнього порядку. Багато положень носили суперечливий характер, особливо що стосуються соціально-економічної частини [77, с.164]. Як підсумок, ця програма не змогла в повній мірі скласти конкуренцію популістові центристського спрямування Еммануелю Макрону, але також тут важливий момент — згуртування в другому турі голосування електорату традиційних партій, «санітарного кордону», яким важливо було не допустити крайніх правих до влади, відповідно, діючи «від противного».

Макрон, який переміг на президентських виборах, як політик являє собою досить неординарний приклад проєвропейського, центристського популізму. Для нього журналісти навіть придумали новий термін, назвавши представником «освіченого популізму» на відміну від «націоналістичного популізму» Ле Пен [95].

6 квітня 2016 року стало відправною точкою існування руху «Вперед!» (Далі воно перетворюється в партію «Вперед, Республіко!») і ефективним проектом в рамках його підготовки до участі в президентській кампанії. Це дозволило йому вчасно піти з уряду (2006-2009 рр.) і позначити себе як незалежного кандидата. Згодом, даючи інтерв'ю ЗМІ, Макрон заявив, що має бажання об'єднати не тільки лівий і правий центри навколо себе, але і ліберальну частину правих сил, так як традиційний поділ праві-ліві в «складні історичні моменти» не показує ефективності [61].

Як майбутній кандидат в президенти, Макрон відсунув від себе французькі традиційні політичні партії, які втратили довіру виборців, і знайшов нову нішу, створивши власну партію. Він позначає себе ні правим, ні лівим, однак у своїй передвиборчій програмі успішно поєднує як ліві (підвищення пенсій, заробітної плати, соціальні реформи тощо), так і праві (зменшення державної ролі в економічних процесах, заохочення приватної ініціативи, вільний ринок) ідейні постулати. Звідси випливає, що так званий «центристський популізм» складався зі своєрідного змішання економічного лібералізму з глобалістським ухилом і готового до змін держави заради загального добробуту. Це поєднання загальноновстановленого для ліберального дискурсу «ринкової» риторики з не менш вже традиційною для соціалістичного істеблішменту ідеєю «соціального прогресу» на тлі критики сучасного капіталізму виявився дуже актуальним в нових соціокультурних і політичних умовах.

«Макрон фактично не висовує дійсно оригінальні нові ідеї, він вдало синтезує лівоцентристські, правоцентристські і право-ліберальні установки в загальному збірнику «соціального неолібералізму», що забезпечує йому

підтримку неоліберальних еліт і великої частини електорату, особливо молоді» [47].

Плюсом передвиборної кампанії Макрона стало те, що він запропонував виборцям позитивний політичний порядок денний. «Мислити навесні» — гасло його виборчої кампанії, що саме за себе говорить про необхідність і про можливість поновлення для Франції, що особливо протиставлялося негативному і критичному порядку денному його політичних опонентів, а також стало потрапляючим в ціль з точки зору політтехнологій прийомом.

Макрон з особливим успіхом використовував популістські технології в боротьбі за електоральну базу. Експерти відзначають, що він користувався, в тому числі, інструментарієм з області ірраціонального, чуттєвого в своїй кампанії. «Це велика помилка — не говорити в політиці про кохання, оскільки, вважаю, у політики є емоційна, ірраціональна сторона, потрібна людям» — наводить автор біографії французького президента його власні висловлювання з цього питання [69].

Наприклад, на зустрічі з виборцями в Тулоні в лютому 2017 року він, провівши аналогію з де Голлем (його кумиром), зізнався в любові до французів: «Оскільки я хочу стати президентом, я зрозумів вас, і я вас люблю».

У цій риториці він робить відсилання до фрази: «Я зрозумів вас!», Яку проголошену де Голлем в Алжирі, тільки ще більш насичено пофарбовану популістським емоційним змістом.

Звертаючись до злободенних проблем французького суспільства і демагогічно розмірковуючи про владу вже будучи позасистемним політиком, він пропонує відкриту європейську модель ідентичності, відкликаючи популізм від націоналістів і технологічно використовуючи для просування євроінтеграції. В одному з інтерв'ю він говорить про себе наступне: при бажанні його можна назвати популістом, але ніяк не демагогом, тому що демагог обманує, на його думку, народ, а популіст розмовляє з народом зрозумілою мовою, як і де Голль.

Підводячи підсумок даного розділу, відзначу, як з точки зору ідеологічного наповнення, так і з точки зору психологічних прийомів впливу на аудиторію, європейські популісти мало чим відрізняються від своїх попередників. Основною відмінністю є «нарізка» ідеологічних тез, що не відносяться до традиційних, а також додавання інтернету як ЗМІ і використання сучасних технологічних досягнень для повноцінного вербування прихильників. Новизна європейського популізму полягає не в ідеологічній а політтехнологічній інструментарії, за допомогою якої до аудиторії доносяться все-таки класичні ідеї (праві і ліві). Новизну складають навіть не стільки дискурсивні, скільки технологічні прийоми. Так, на наших очах оформляється загальноєвропейський феномен різноманіття популізму по всьому спектру.

РОЗДІЛ 3

Популізм як політична технологія в Україні

Політичний популізм у внутрішній політиці України відразу з моменту становлення (або відновлення) державності в 1990-х придбав відчутну вагу. Це пояснюється частково тим, що велика частина громадськості була не готова відійти від реалій СРСР, де, разом з тим, інша частина вважала, що незалежність як така несе в собі обов'язок забезпечити гідне і безпечне існування в державі.

В кінці ХХ століття суспільство сформувало досить яскраво виражений патерналістський запит [16]. Взагалі, на просторах багатьох пострадянських країн намітилася тенденція до ідеалізації такого близького радянського минулого, наділення його перебільшеними позитивними рисами. Відмінною рисою української ностальгії по союзу стало те, що великі групи, які «сумують» по СРСР, визначалися не тільки віковими рамками (старше покоління), але і за територіальним — східні області і Автономна Республіка Крим [20].

Незважаючи на сприятливий фон для лівого політичного спектру, якраз він демонстрував нестабільність, нездатність партій дотримуватися належних позицій. Так, найуспішнішою серед лівих партій була Комуністична партія України — правонаступниця республіканського відділення КПРС. Успіхи партії спочатку — перше місце на парламентських виборах в 1998 році і вихід в 1999 році Петра Симоненка (лідера партії) до другого туру президентських виборів — далі не повторювалися, тому що не було реальних важелів влади, а для виборців очевидним ставало те, що КПУ в парламенті завжди дає голоси, яких бракує в інтересах олігархів (в першу чергу з так званого донецького клану). У 2004 році партія відверто підіграла Віктору Януковичу, що призвело в 2006 році до результату в 3,66% голосів – партія ледве пододала бар'єр в 3% для проходження до Верховної Ради. Підсумком надалі стало те, що партію стали підтримувати не стільки ліві, скільки

проросійські виборці, а в 2014 році ні Крим, ні частина Донецької та Луганської областей участі у виборах не брали.

Також цікавою виявилася доля Соціалістичної партії України: маючи значний вплив до середини 2000-х, партія загубилася в своїх же маневрах, підтримуючи то Ющенко, то Януковича, і в підсумку втратила чільних фігур і довіру виборців. Інші ліві партії іноді виднілися на політичній арені, проте швидко пішли з неї.

Крім ностальгічних і патерналістських поглядів, причиною політичного популізму в Україні стало те, що, як би це не звучало, свої важелі тиску мали усталені в державі демократичні практики. Незважаючи на те, що за результатами міжнародних досліджень, Україну не відносили до повністю демократичних країн [27], кожен електоральний цикл (або частіше) відбувається зміна влади. Навіть під час рекордного, за українськими мірками, — 10,5 років — правління Л. Кучми, влада в країні, по суті, не консервувала: парламентські вибори і бурхливе політичне життя не раз змінювали її конфігурацію.

Іншою же стороною перманентної української виборчої кампанії стало те, що більшість політичних сил замість змістовних дискусій роблять ставку на гучні гасла. Відповідно передвиборні програми майже всіх політичних партій України можна охарактеризувати як слабку декларативно-змістовну частину, що опиняється глибоко вторинною на тлі гучних гасел або партійних лідерів. Незважаючи на традиції конкурентних виборів, партійна система залишає бажати кращого: більш впливові політичні партії (дуже рідко бували винятки) — всього лише «клуб підтримки» свого політичного лідера. Це, якщо можна назвати таким, вождизм по-українськи — основна діяльність партії ігнорується, а заклики лідера зіставляються виборцем з особистими пріоритетами. «У нас майже на всіх виборах перемагає опозиція», — говорить Ірина Бекешкіна, директор фонду «Демократичні ініціативи». — Але ж вибори у нас — це лише конкурс обіцянок» [23]. У ключі українського популізму варто розглянути і те, що політик, отримавши

певні важелі влади, залучити успіх намагається за допомогою якого-небудь популістського ходу, проте негативні його наслідки зовсім не беруться до уваги, тому що виборець не схильний «пред'являти рахунки».

Повторно зайнявши посаду прем'єр-міністра України, Юлія Тимошенко, відповідно обіцянці, почала виплати за вкладами в Ощадбанку СРСР. Всім колишнім вкладникам, які потрапили під певні категорії, видавалася тисяча гривень, а решту було обіцяно роздати потім. «Юліна тисяча» ніяк не врегулювала проблему девальвації радянських вкладів, проте істотно підштовхнула інфляцію і вдарила по бюджету перед економічною кризою 2008 року [59].

Прикладом нефінансового популізму влади стало прийняття закону «Про засади державної мовної політики». В даному законі було прописано ряд суперечливих норм, наприклад, вводив поняття регіональних мов національних меншин. Партія регіонів, правляча на той момент, в період політичної гонки парламентських виборів 2012 року прагнула схилити на свою сторону російськомовних виборців, тому голосувала за лояльні умови наділення однієї чи другої мови статусом регіональної, але закон все одно не заробив. Повноваження визнання мови регіональною залишалися за Верховною Радою, але не були жодного разу реалізовані на практиці через побоювання президента Януковича. Зате його прийняття розкололо суспільство — з одного боку, націоналістичні і націонал-демократичні сили, з іншого — хвиля протиправних оголошень російської і деяких інших мов регіональними з боку місцевих рад [21].

Виключно популістський інструментарій в Україні використовує і політичний націоналізм. Представники цього блоку стверджують, що недостатність успіху в розвитку країн визначається домінуванням неукраїнських інтересів і персоналій в галузях, і, відповідно, протиставляються якісь патріотичні проукраїнські практики та ідеї. При цьому питання етнічної належності при визначенні критеріїв «українськості» і «неукраїнськості» зазвичай затемнюється, оскільки здається нестійким

навіть самим націоналістам. Такі організації визначилися в перші роки незалежності України з блоку національно-демократичного руху. З достатнього обсягу представників, найбільшу політичну вагу мали Українська національна асамблея — Українська народна самооборона (УНА-УНСО) і партія «Свобода» (до 2004 р. — Соціал-національна партія України, СНПУ). Якщо перша за роки існування зазнала безліч трансформацій, але там і не домоглася успіху в якості політичної партії, то друга діяла більш цілеспрямовано. Партія змінила лідера один раз (разом з назвою), після чого її очолив Олег Тягнибок — єдиний на той момент член парламенту від СНПУ. У 2012 р партія вперше пройшла в парламент, набравши 10,44% голосів виборців, а після перемоги Революції Гідності ненадовго увійшла до правлячої коаліції. Політична і соціально-економічна програми партії оцінюються як популістські. Пропонуються прості до розуміння і найчастіше нездійсненні кроки: від відновлення ядерного статусу України до націоналізації власності зарубіжних компаній, заснованих українськими олігархами. Цікавим моментом є особлива увага до боротьби з імміграцією, як у багатьох європейських націоналістичних партій, ось тільки ця проблема для України майже неактуальна, однак після того, як партії вдалося пройти в парламент, промови лідерів втратили ксенофобські та антисемітські забарвлення, які звучали в промовах [51, с. 55].

Декілька маргінальних і нечисленних націоналістичних організацій після початку протесту 2013 року об'єдналися в правий сектор, який став відомий в першу чергу завдяки згадкам в російських виданнях. Тут потрібно сказати, що об'єднання не було класичною націоналістичною організацією (багато його активістів спілкувалися російською мовою один з одним), при цьому в програмах і гаслах звучали елементарні і радикальні способи вирішення нагальних питань, що зазвичай характерно саме правим популістам.

Сучасна ситуація, починаючи з перемоги Революції Гідності в 2014 році, як не дивно, збільшила популістські настрої в українській політиці. Фактична

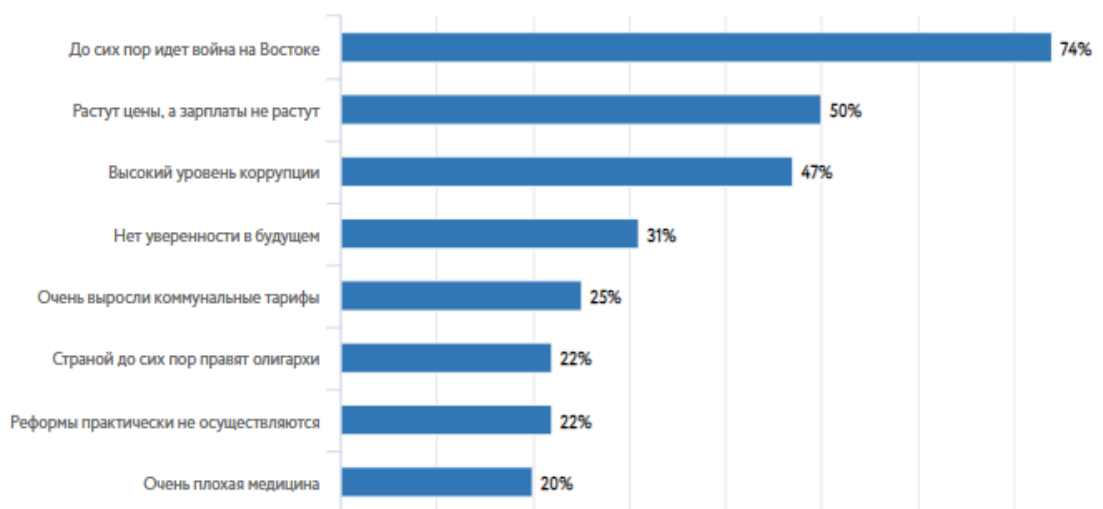
влада змушена враховувати позицію протестуючих активістів, коли позиція підтримується значною частиною громадськості навіть в розріз з деякими формальними вимогами закону і економічної розумності (прикладом тут можна назвати вводяться тоді заборона на переміщення вантажів через лінію зіткнення на Донбасі, санкції проти дочірніх структур російських банків).

Причинами зростання популізму в Україні інститут Горшеніна, провівши дослідження, назвав наступні фактори:

- політична роздробленість на фрагменти суспільства;
- відсутність довіри до інститутів влади;
- відсутність бази для національного консенсусу;
- зубожіння (різке зниження рівня життя більшості) [2].

Виходячи з даних дослідження, популістські українські проекти можуть спиратися лише на 30-33% виборців. Навіть поверхневий аналіз партійного спектру ставить під сумнів настільки занижену оцінку, що буде підтверджено аналізом ситуації виборів в подальшому.

Також сюди можна додати результати опитування 2017 року Фонду демократичної ініціативи, де настрої української спільноти виглядали наступним чином (табл. 1) [5]:

Таблиця 1 - Рівень задоволеності проведеною політикою та настрою українців згідно опитування Фонду Демократичної ініціативи

Одним із свідчень зростання популізму в Україні можна назвати успіх Юлії Тимошенко та партії «Батьківщина», яка традиційно вважається еталоном популізму. Об'єктивно висловлюючи інтереси великого олігархічного капіталу, команда Тимошенко націлилася на підтримку до виборців, які дезорієнтовані і знедолені. Догляд в відносно затишші в 2014-2015 роки може бути пов'язаний зі сформованою ситуацією, де популістські методики не ефективні без великої дози радикального етнічного націоналізму [51, с. 60]. Найбільш характерно публічно висловився в лютому 2017 року прем'єр-міністр України Володимир Гройсман: «Я вважаю, що мамою української корупції, популізму і неефективності є Юлія Тимошенко» [17]. Використовувані прийоми «Батьківщини» — це критика всіх непопулярних рішень влади, а також твердження, що цілком можна обійтися без чергового підвищення тарифів, звуження пільгових категорій і т.п.

Також яскравим прикладом популізму, майже таким же за вагомістю є Радикальна партія Олега Ляшка. По суті, в дискурсі даної партії, також, як і в практиці, крім популістських технік і технологій не використовуються більше ніякі. Інструментарій партії досить оригінальний — використання національних стереотипів і архетипів. Націоналістом в прямому ключі Ляшко назвати досить складно: він не заглиблюється в ідеологічні нетрі і суть звернень він черпає з «славних традицій минулого», в зв'язку з чим партія може оперативнo змінювати свій порядок, орієнтуючись на інтереси різних фінансово-промислових кластерів. Основний електорат даної партії — жителі сіл і невеликих міст центральної України, на заході країни даний політик підтримки практично не має.

Говорячи про західі України, там найбільшу підтримку знаходила партія «Свобода». Партія відвертої правопопулістської тематики, типовим для неї стало також використання і «лівих» обіцянок: зниження тарифів, підвищення зарплат, ліквідація безробіття. «Свобода» виступає за побудову України як держави української нації, яка розуміється в суто етнічному сенсі. У 2018 році лідер партії Олег Тягнибок підписав Національний маніфест з лідерами

партій «Правий сектор» (Дмитро Ярош не має до неї відношення з кінця 2015 г.) і «Національний корпус» (створений на базі добровольчого полку «Азов»). Цілями, які має маніфестом, є розрив дипломатичних відносин з Росією, дозвіл володіти вогнепальною зброєю, боротьба з нелегальною міграцією, повернення в держвласність надр, стратегічних об'єктів і приватизованих підприємств [58].

Ліві популістські сили на політичній карті України кілька останніх років перебувають в досить цікавому положенні. Електоральне поле лівих було досить звужене, тому що контролю над «самими лівими» територіями домогтися не вдалося, «червоні» сприймаються як союзники ворожої Росії, положення Комуністичної партії, повний провал соціалістів і ін. У більшості, базу «лівих» виборців зібрав «Опозиційний блок». Недавні друзі Януковича користувалися наступними популістськими гаслами: вимоги закінчення війни, зниження тарифів, підвищення пенсій і зарплат, запевняючи при цьому, що, при наявності місць в парламенті, це все можна здійснити миттєво.

Чи є популістською партія Блок Петра Порошенка «Солідарність» (зараз перейменована в «Європейську солідарність»)? БПП представляла собою досить типову пострадянську партію, маючи вельми аморфну структуру і включала представників різних груп інтересів. Зрозуміло, партія часом вдавалася до популістських практикам, проте час від часу вона ж фактично брала на себе відповідальність за непопулярні рішення. Розглядати БПП як ідеологічну партію неможливо — це, скоріше, об'єднання твердих і ситуативних прихильників Порошенка. Проте у міру наближення до виборів популістська риторика і тут.

Неважко виділити основні теми, які використовують популісти, що знаходяться в опозиції, для атаки на чинну владу. Це згаданий вище зростання тарифів на послуги ЖКГ, який дійсно є однією з найболючіших соціально-економічних проблем сьогоденної України. Саме з популістських міркувань в умовах перманентної передвиборної мобілізації питання про приведення тарифів у відповідність з ринковими реаліями

гальмувався менявшимися українською владою фактично з кінця 1990-х рр. Крайня необхідність вирішити це питання збіглася за часом зі стрімким падінням рівня життя населення. Слід зазначити, що популісти не пропонує серйозної дискусії, пошуку механізмів стримування зростання тарифів, а зводять проблему лише до відсутності політичної волі та наявності особистих інтересів у можновладців.

Інша тема — критика Мінських угод, що забезпечили свого часу різке зниження інтенсивності бойових дій на сході країни. Написані сотні статей, які доводять невігідність цих угод для України, висловлені десятки припущень про нехорошою таємницею підгрунття рішень керівництва країни після військових поразок у вересні 2014 року і лютому 2015 р. Альтернативи, втім, пропонувалися абсолютно голослівні: від рішучого наступу і звільнення Донецька та Луганська до негайного припинення війни в результаті полюбовних домовленостей з невизнаними республіками і Москвою («Опозиційний блок»).

Тема боротьби з корупцією, ще рік тому викликала живий відгук у суспільства, зараз багатьох уже просто дратує. У країні створені спеціальні антикорупційні органи та інституції, які загрузли в чварах і поки не демонструють очікуваної від них ефективності. А всі політики-популісти називають корупцію однією з головних бід України і обіцяють її перемогти і викоренити. Існує і ряд більш локальних, «нішевих» тем, які дозволяють окремим популістським силам знаходити та мобілізувати прихильників. Це і блокада торгівлі з невідконтрольними Києву районами, і акції проти банків з російським капіталом, і мовне питання, як і раніше зберігає актуальність для деяких цільових аудиторій.

Говорячи про ліберальний популізм, ми підходимо до сьогоднішнього дня в політичних реаліях України і ключового моменту даної глави — партії Володимира Зеленського «Слуга народу». Висока підтримка, яку він отримав в ході президентських виборів, повинна була бути конвертована в електоральну підтримку партії «Слуга народу». У липні 2019 року відбулися

позачергові вибори, де партія мала успіх — за партійними списками набрала 43,2% голосів і зуміла провести в український парламент 130 депутатів за мажоритарними округами. У парламенті партія отримала більшість — 254 депутати (тоді як просту більшість складає 226 парламентаріїв). Відповідно до українського законодавства, чергові вибори до Верховної Ради повинні відбутися 27 жовтня 2019 року. Але Зеленський, який отримав триумфальну перемогу на президентських виборах, в своїх інтересах хотів, щоб парламентські вибори пройшли максимально швидко. Було зрозуміло, що попередній парламент скликання 2014 року, де не була представлена партія «Слуга народу» і практично всі фракції були налаштовані до Зеленського вороже, не міг забезпечити проведення обіцяного Зеленським курсу. Уряд, сформований коаліцією більшості в складі «Блоку Петра Порошенка» і «Народного фронту» А.Яценюка, також не міг стати опорою — як і передбачалося, перше ж рішення кадрового плану, прийняте новообраним президентом, було заблоковано Верховною Радою.

Політичні опоненти Зеленського, знаючи про наміри розпустити Раду і призначити дострокові вибори, вирішили зіграти на випередження. 17 травня фракція «Народного фронту» оголосила про вихід зі складу парламентської коаліції «Європейська Україна». Відповідно, діяльність коаліції була припинена, про що повідомив голова Верховної Ради А.Парубій. З формальної точки зору, розпад правлячої коаліції блокував можливість дострокового розпуску парламенту: відповідаючи Конституції, після припинення існування коаліції депутати повинні протягом місяця утворити нову коаліцію більшості, а якщо за цей час коаліція не утворюється, то президент має право достроково припинити повноваження парламенту, однак Раду не можна розпускати протягом останнього півроку терміну її повноважень.

Тобто розрахунок був на те, що в результаті розпаду коаліції «Європейська Україна» Рада не зможе бути розпущена до 17 червня, а після цієї дати залишиться менше 6-ти місяців до закінчення терміну її

повноважень, відповідно, законної можливості розпустити її у президента не буде. Незважаючи на це, в ході інавгурації (20 травня) Зеленський все-таки оголошує про розпуск Верховної Ради, і вже на наступний день видає указ про призначення позачергових виборів до парламенту на 21 липня.

24 травня 62 депутата (в більшості представники фракцій «Народного фронту», Радикальної партії Олега Ляшка, «Блоку Петра Порошенка») подають звернення до Конституційного суду про невідповідність указу про дострокове припинення повноважень Ради Конституції. Депутати намагалися заперечити твердження Зеленського про неіснування коаліції більшості, кажучи, що в її склад входить 226 осіб. Конституційний суд прийняв сторону Зеленського і підтвердив законність указу про розпуск парламенту, таким чином, наділивши легітимністю дострокові вибори.

За всю історію парламентських виборів в Україні явка була найнижчою — 49,84 (навіть попередні вибори в Раду в 2014 році склала 52,4%, незважаючи на ігнорування виборів багатьма південно-східними громадянами країни). Це пояснюється тим, що вибори проходили в розпал дачно-відпускного сезону, а також в період збиральної на ягідних плантаціях Польщі, де працює значна кількість українських містастарбайтерів (переважно вихідців із західних областей країни). У тих виборчих округах, які, з точки зору офіційного Києва, перебували на «окупованих територіях» (Крим, Севастополь, невизнані республіки Донбасу), вибори в Раду з очевидних причин не проводилися. Громадяни України, які перебували на території РФ, також не мали можливості брати участь в голосуванні.

Захід країни (особливо Галичина), як і раніше, показав велику активність виборців, ніж Схід. У Тернопільській області явка склала 54,2%, Львівській — 53,4%, в той час як в Донецькій — 45,7%, Луганській — 49,2%, Херсонській — 43,9%.

Необхідно позначити, що найнижча явка виборців (як і на президентських виборах весною 2019 роки), була зареєстрована в Закарпатській області — 41,2%. Пояснюється це тим, крім того, що

населення виїхало на заробітки в сусідні держави, а й тим, що проживають в Закарпатті румуни й угорці (у яких є паспорти цих держав), які не особливо ідентифікують себе з Україною.

Відзначимо, що вибори в Раду проходили за мажоритарно-пропорційною системою. На виборчій ділянці кожен виборець отримував 2 бюлетені — зі списком партій для голосування по загальнонаціональному багатомандатному округу — їх було 22 — і з кандидатами по одномандатному округу — 3220 кандидатів-одномандатників.

З 22 партій, які брали участь у виборах по загальнонаціональному округу, бар'єр 5% подолати вийшло лише у п'яти партій — «Слуга народу», «Опозиційна платформа — За життя», «Батьківщина», «Європейська солідарність», «Голос». Ряд партій, представлених у Верховній Раді минулого скликання, в цей раз не пройшли в парламент — це Радикальна партія Олега Ляшка та «Самопоміч». Тут варто зазначити, що «Народний фронт» Яценюка, який на минулих парламентських виборах займав перше місце, взагалі не брав участі у виборах (рейтинги були мізерні вже до 2016 року, тому що виборці не були задоволені соціально-економічною політикою Яценюка) [11].

Новими в Раді партіями стали партія «Слуга народу» (була створена в 2018 році) і «Голос» (створена незадовго до виборів і очолювана музикантом Вакарчуком). У деякому роді нової можна назвати «Опозиційну платформу — За життя», проте по суті це альянс однієї з фракцій «Опозиційного блоку», раніше був у парламенті, з партією «За життя». В цілому можна підсумувати, що склад Ради помітно оновився — десь три чверті парламентаріїв раніше обиралися в Раду.

Переконаливу перемогу здобула партія «Слуга народу» — 43,16% голосів виборців по загальнонаціональному округу і 130 депутатів-мажоритарників, проведені в Верховну Раду. Щоб сформувати уряд, партії навіть не довелося вступати в коаліцію з будь-якої депутатською фракцією, тому що вона

отримала 254 мандата, як говорилося вище. Майже у всіх областях країни партія посіла перше місце (крім Донецької, Луганської та Києва).

На Сході України партія показала найвищі результати — у Дніпропетровській області його партія отримала 56,7% голосів, в Миколаївській — 52,2%. І навіть в Донецькій і Луганській областях, де перемогла «Опозиційна платформа — За життя», партія «Слуга народу» була на другому місці. Популярність Зеленського і його партії в цьому регіоні пояснюється не тільки тим, що він обіцяв завершити збройний конфлікт на Донбасі. Зеленський сприймається на Південному Сході як російськомовний політик (оскільки в шоу і телесеріалах з його участю він говорив і на українському, і на російській мові, на двох мовах звертався і до своїх виборців) і як земляк (нинішній президент України — уродженець Кривого Рогу).

Менш істотним був відсоток голосів, відданих за партію в Західній Україні, особливо в Галичині, а в Львівській області, набравши 22%, поступилася партії «Голос». Тут важливо те, що такі області, як Закарпатська (49,9%) і Чернівецька (50,7%) підтримали Зеленського, тому що за нього голосували етнічні меншини, яких не влаштовувала проведена Порошенко політика українізації.

Успіх популістської партії «Слуга народу» полягає, звичайно, не в ідеології даної партії (досить сумнівною), а, в першу чергу, у тому, що це партія популярного президента Зеленського, а також у прагненні багатьох виборців побачити в практичній політиці нові обличчя (про що ми говорили раніше). Високий рейтинг даної партії — повна проекція високого рейтингу Зеленського. З цієї ж причини, кандидати в одномандатних округах від «Слуги народу», які часто не мали абсолютно політичного досвіду, здобували перемогу над усталеними політиками або великими бізнесменами. Наприклад, в 77-му одномандатному мажоритарному окрузі в Запорізькій області (там балотувався президент запорізького підприємства «Мотор Січ» Богуслаєв), спонукав кандидат від партії Зеленського — весільний фотограф.

Ще на початку виборчої кампанії експерти відзначали, що одна тільки приналежність до партії «Слуга народу» кандидата-мажоритарника відразу забезпечує йому фору в 15-20 відсотків [20].

Експертна думка відгукується про «Слугу народу» не як про класичну партію, а рихлу мережеву структуру. Ідеологія, як ми відзначили раніше, теж досить туманна, однак партія і не потребує чіткої системи поглядів, так як її головний ресурс — високий рейтинг президента Володимира Зеленського. По суті, це популістська партія, але в той же час від сучасних європейських популістів, яких ми розглянули в попередньому розділі, вона відрізняється [20].

Праві європейські популісти — євроскептики, які відстоюють національну ідентичність, критикують глобалізацію, захищають свої національні культурно-історичні цінності. А ідеологія «Слуги народу», навпаки, є європейською, ліберальною або місцями либертаріанською. Тут доречно процитувати представника Зеленського у Верховній Раді і ідеолога партії Р. Стефанчука: «в основі ідеології нашої партії лежить ідеологія либертаріанства», а в цілому соціальний максимум партії — «ліберальна модель економіки, ліберальна модель відносин з відповідними національними особливостями» [49]. Володимир Зеленський заявляє, що українська національна ідея — перетворення України в «дуже ліберальну вільну країну», де повинен бути утворений гідний інвестиційний клімат, що приваблює капітали з усього світу. Разом з тим, в ідеології партії присутня і «ліва» складова, здатна задовольнити запит патерналістський. Таким чином, партію Зеленського можна з певною часткою умовності назвати ліберально-популістською.

Програмні заяви «Слуги народу» і виступи її лідерів та ідеологів дзеркально відображають ідеї, які Зеленський озвучував під час президентської виборчої кампанії. Наприклад, партія виступає за європейську інтеграцію України і розширення співпраці з Євросоюзом і НАТО. Якщо говорити загально, то зовнішньополітичні установки партії не

сильно відрізняються від прозахідно-націоналістичних рухів. Росія розглядається партією як агресор, «тимчасово окупований» Донбас повинен бути повернутий, імовірно, мирним шляхом — за допомогою «інформаційної реінтеграції». При такому розкладі, незважаючи на антиросійськість, партія виступила проти примусових українізації та декомунізації. Так, в 2019 лідер партії Д.Разумков зазначив, що питання про перейменування міст «варто віддавати на відкуп громадам» і вирішувати його на місцевих референдумах [31, с.30].

Як і Зеленський під час президентської кампанії, «Слуга народу» обіцяє активну боротьбу з корупцією (в першу чергу через переклад максимально можливої кількості державних послуг в онлайн-режим), скасувати депутатську недоторканність, виключити вплив олігархів на парламент, сферу застосування референдумів розширити, наскільки це можливо, і, нарешті, передати владні повноваження місцевим органам [33]. При цьому використовувався такий прийом, як уникнення заяв по ряду проблем (як і Зеленський під час президентської виборчої кампанії), щоб не відштовхнути певні групи електорату.

Передвиборний список «Слуги народу» був іншим, ніж списки інших великих українських партій. Тут практично не було відомих імен. Керівництвом було прийнято принципове рішення не включати в список ні колишніх, ні нинішніх депутатів парламенту. Акцент був зроблений на нові обличчя, які раніше не брали участі в політиці. І навіть верхівка партії не могла похвалитися наявністю популярності. І як показали результати парламентських виборів — ставка на нових людей виправдала себе повністю (запит виборців, особливо молодих, на нові обличчя в політиці був задоволений).

Таким чином, можна виділити ряд популістських технологій, що використовуються партією Зеленського: створення популярних гумористичних телевізійних продуктів, що відображають соціально-політичний стан української держави, обіцянки, виконання яких значно

поліпшило б життя громадян України, боротьба з корупцією, закінчення війни, повернення «окупованих» територій, відновлення використання власних енергетичних ресурсів і налагодження їх експорту за кордон, залучення громадян до участі в справах держави за допомогою відкритого діалогу з владою через соціальні мережі), установка орієнтира на лібералізм Європи, також тут популістською можна назвати технологію «нових облич» в політиці, це відповідало на миттєвий запит суспільства, а також (найважливіше) транслявання всього цього через харизматичного лідера.

Друге місце на виборах зайняла «Опозиційна платформа — За життя» (далі — ОПЗЖ), яка набрала 13,05% голосів виборців, з урахуванням одномандатників провела в Раду 44 депутати. ОПЗЖ — це альянс однією з фракцій «Опозиційного блоку», яка висловлювала інтереси «газовиків» (Ю.Бойко, С. Львовичкіна, Фірташа), і партії «За життя». Виник союз в 2018 році, коли лідер парламентської фракції «Оппоблока» Юрій Бойко і партія «За життя», також складається переважно з колишніх членів Партії регіонів, підписали угоду про взаємну співпрацю на виборах президента України і парламентських виборах 2019 року. Головним ідеологом і лідером партії є відомий український олігарх і політик, друг президента Росії В. Медведчук. На чолі передвиборчого списку ОПЗЖ стояв Ю.Бойко — міністр енергетики та вугільної промисловості в 2010-2012 рр. (При президенті В.Януковичу), який очолив в 2014 р «Опозиційний блок» і залишався до 2018 р. лідером його парламентської фракції. Примітно, що і в 2014 р в передвиборному списку «Оппоблока» він також займав перше місце. У 2018 р. Бойко був висунутий «Опозиційною платформою — За життя» кандидатом в президенти України і в першому турі президентських виборів отримав 11,7% голосів.

На чолі передвиборчого списку ОТЗЖ стояв Ю.Бойко — міністр енергетики та вугільної промисловості в 2010-2012 рр. (При президенті В. Янукович), яка очолила в 2014 р «опозиційний блок» і залишався до 2018 р. лідером його Парламентської фракції. (Примітно, що і в 2014 р. в

передвиборному списку «Оппоблока» він також займала перше місце.) У 2018 р Бойко був Висунуто «опозиційний платформою — За життя» кандидатом в президенти України і в першому турі президентських виборів отримав 11,7 % голосів. Номером 2 в списку був Рабинович, на 3-му місці стояв Медведчук, на четвертому — Н.Королевська (міністр соціальної політики в 2012-2014 рр., Згодом активна діячка «Оппоблока» і депутат від цієї партії у Верховній Раді). П'ятим у списку був С.Львовчкін — великий бізнесмен, колишній глава адміністрації президента Януковича.

Перш за все, партія виступає за нормалізацію відносин з Росією, відновлення взаємовигідного співробітництва в торговельно-економічній сфері з Росією і країнами СНД. У пріоритеті тут також скасування економічної блокади Донбасу. Партія вважає, що переговори з метою врегулювання конфлікту на Південному Сході потрібно вести з Росією і лідерами невизнаних республік. Також партія виступає за нейтралітет країни, проти примусової українізації, мовних заборон і утисків, обіцяючи повернути право навчатися російською мовою національних меншин і не допускати втручання держави в справи церкви [31].

Відносно пропозицій в соціально-економічній сфері, партія виступає перш за все за активну соціальну політику і боротьбу з бідністю (зниження тарифів на газ, списання заборгованості населення за житлово-комунальні послуги, підвищення мінімальної пенсії та ін.). Одне з ключових завдань партії — «зупинка деіндустріалізації, деградації і деінтелектуалізації країни».

«Опозиційна платформа — За життя» на парламентських виборах була підтримана, що цілком природно, перш за все росіянами і російськокультурним населенням Південного Сходу України. У двох областях -Луганській, де вона отримала 49,8% голосів, і Донецької (43,4%) — ОТЗЖ посіла перше місце, випередивши «Слугу народу». Досить високі результати вона показала і в інших областях Південного Сходу — в Харківській області «Опозиційна платформа — За життя» набрала 26,6% голосів. Три інші партії, які подолали на виборах в Раду 5-відсотковий бар'єр

— «Батьківщина», «Європейська солідарність» і «Голос», — належать до прозахідно-націоналістичного табору.

Партія Юлії Тимошенко «Батьківщина» набрала 8,18% голосів, її фракція в Раді становить 24 депутата. Парти́йний список «Батьківщини» очолювала її беззмінний лідер Ю.Тимошенко. Другим був позафракційний депутат Верховної Ради С.Тарута, який займав пост губернатора Донецької області з березня по жовтень 2014 р, третім — глава СБУ при президенті В.Ющенко і в 2014-15 рр. В.Наливайченко, четвертим — заступник голови партії і заступник голови фракції «Батьківщини» у Верховній Раді Сергій Соболев, п'ятої — депутат Верховної Ради від «Батьківщини» О.Кондратюк.

«Батьківщина» відстоює повернення «окупованих територій», причому Ю.Тимошенко вважає, що переговори про вирішення конфлікту на Південному Сході України потрібно вести в «будапештському форматі», тобто підключивши до них США і Великобританію. Партія виступає за європейську і євроатлантичну інтеграцію України та розраховує на отримання Україною плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ). Однак при цьому в передвиборчій програмі «Батьківщини» акцент був зроблений все-таки не на зовнішньополітичні, а на економічні та соціальні питання, причому ряд обіцянок в цій сфері носить популістський характер, що взагалі характерно для Ю.Тимошенко, що ми відзначили раніше, амплуа якої на українській політичній сцені — «народний заступник», «борець за правду» [37].

«Батьківщина» обіцяла довести за 5 років середню зарплату в Україні до рівня Польщі, знизити в два рази ціну на газ для населення, різко зменшити процентну ставку по іпотеці, підвищити пенсії. Партія висловлюється за збереження мораторію на купівлю-продаж земель сільськогосподарського призначення [5]. Слід також зазначити, що Ю.Тимошенко виступила за співпрацю із Зеленським та його командою.

Електорат «Батьківщини» — це головним чином жителі невеликих і середніх міст Західної, в меншій мірі Центральної України. Причому їй

більше симпатизують люди похилого віку. Не дивно, що в західних і центральних регіонах партію Тимошенко підтримало від 8,5 до 14,7% виборців, в той час як в областях Південного Сходу рівень її електоральної підтримки становив від 2 до 5,3%. Найкращий результат (14,7%) «Батьківщина» показала в Івано-Франківській області.

Ряд популістських технологій, які використовувалися цією партією, можна позначити так: безліч нереалістичних передвиборних обіцянок: від видобутку Україною власного газу до відмови підвищувати тарифи відповідно до рекомендацій МВФ, а також забезпечити зростання ВВП в Україні до 7% на рік (у 2017-му, за даними Світового банку, цей показник склав 2,5%), ліквідувати національну нафтогазову компанію «Нафтогаз», повернути гроші, які Росія нібито заборгувала українським газовикам і всьому українському народу, а також перетворити Україну в енергетичну державу), підстроювання під популярну думку (відношення до Мінських угод спочатку висловлювала позитивні, потім негативні, називаючи їх безперспективними, проте такими вони не були), некомпетентні відсилення.

«Європейська солідарність» прийшла до фінішу четвертою, отримавши 8,10% голосів виборців, її парламентська фракція склала 27 депутатів. До 24 травня 2019 року ця партія називалася «Блоком Петра Порошенка» і була перейменована після поразки Порошенка на президентських виборах 2019 р. Ребрендинг повинен був підкреслити європейські устремління партії.

Передвиборний список партії очолив екс-президент П.Порошенко. Номером два був А.Парубій — керівник самооборони Євромайдан, спікер Верховної Ради в 2016-2019 рр. На третьому місці стояла І.Геращенко — депутат українського парламенту від «Блоку Петра Порошенка», перший заступник голови Ради. Четвертим йшов командувач десантно-штурмовими військами ЗСУ М.Забродській -активний учасник АТО; п'ятою була співачка і телеведуча С.Федина. За словами російського експерта В.Гойденко, це «політики амбітні, досвідчені, агресивні, і новачкам в парламентських хитросплетіннях змагатися з ними буде складно» [21, с. 19].

Ключові ідеї партії, які багато разів артикулював П.Порошенко під час перебування президентом, зводяться до протистояння «російської агресії», повернення Криму і Донбасу і євроатлантичної інтеграції України. «Дати відсіч агресору Україна може тільки спільно з союзниками; і тільки як рівна в сім'ї європейських народів ... Майбутнє України — тільки в НАТО і ЄС », - говорилося в передвиборчій програмі «Європейської солідарності» [17, с.8].

Повернути території до складу України партія Порошенко пропонує шляхом посилення санкційного тиску на РФ і введення миротворців ООН на територію непризнаних республік Донбасу. Крім того, Порошенко позиціонує свою партію як останній оплот прозахідного курсу України [27].

«Європейська солідарність» відстоює європейський цивілізаційний вибір України, наголошує на необхідності зберегти завоювання п'яти років президентства Порошенко і не допустити, щоб «проросійські реваншисти» повернули Україну в Рускій мір. Фракція «Європейської солідарності» у Верховній Раді, за словами Порошенка, буде «в жорсткій опозиції до спроб розвернути країну назад, у бік Росії» [28].

Очевидно, що партія з такою націоналістичною, прозахідною і антиросійською ідеологією могла розраховувати на підтримку головним чином в Галичині. Дійсно, найбільш високі результати «Європейська солідарність» показала в Львівській (19,9% голосів), Тернопільській (12,6%) та Івано-Франківській (11,6%) областях, а також в Києві, де вона з 16,7 % голосів посіла друге місце після «Слуги народу» .У областях же Південного Сходу підтримка «Європейської солідарності» становила від 3 до 6%. Хотілося б також відзначити, що нинішні результати партії Порошенко набагато нижчі за ті, які були досягнуті нею п'ять років тому. У 2019 р «Європейська солідарність» отримала лише 8,1% голосів виборців, в той час як на парламентських виборах 2014 г. «Блок Петра Порошенка» набрав 21,8%. Настільки помітне падіння електоральної підтримки партії пояснюється як розчаруванням виборців у політиці Порошенко [21, с.23-25], так і його нищівною поразкою на президентських виборах 2019 р.

П'ятою партією, яка змогла пройти в Раду, став «Голос». Вона набрала 5,82% голосів і провела в парламент 20 депутатів, включаючи одномандатників. Головою партії «Голос» є лідер рок-групи «Океан Ельзи» та громадський діяч С. Вакарчук — активний учасник «помаранчевої революції» 2004 року і Євромайдану 2013-2014 рр.

Музикант позиціонує себе як християнського і проєвропейського політика. Вакарчук, як і Зеленський, — політик нової хвилі, «хоча і втілює скоріше не дніпровський, діловий, self-made стиль, як Зеленський, а тип західноукраїнський, ідейний і рефлексуючий» [17, с. 10]. Крім того, на відміну від Зеленського, котрий використовує в своїх виступах дві мови — російська та українська, Вакарчук звертається до виборців тільки українською.

Слід згадати, що Вакарчук двічі прослухав освітні курси в США: в 2015 році він став стипендіатом програми Yale World Fellow 2015 року, в рамках якої протягом 4 місяців навчався в Єльському університеті, а в 2017 р музикант вивчав політологію в Стенфордському університеті. У зв'язку з цим ряд експертів вважає, що на Вакарчука може робити ставку якась частина західної еліти.

«Голос» — нова партія, створена в травні 2019 г. Як зазначає політолог А.Гуцін, вона позиціонує себе як антиолігархічний проєкт нового покоління, по суті, це та же «Слуга народу», але «тільки в більше українізованому, більш ідеологічному варіанті» [17, с. 10].

«Голос» — проєвропейська націонал-демократична партія, ідеологічно вона близька до таких політичних сил, як «Громадянська позиція» Анатолія Гриценко, «Самопоміч» А.Садового та ін. Її підтримують українські олігархи В.Пінчук та Фіала. Партія «Голос» підкреслює свою прихильність європейським ліберальним цінностям, до числа яких відносить перш за все абсолютну цінність особистості, непорушність людської гідності, дотримання прав людини. «Людина понад усе», «держава на долоні у людини, а не людина в кулаці у держави», — проголошується в

передвиборчій програмі партії [97]. «Голос» заявляє, що його найважливіша мета — відокремити гроші від політики і поставити людину в центр державної політики [9].

Як і інші партії націонал-демократичного спрямування, «Голос» розглядає Росію як агресора, виступає за повернення Донбасу до складу України і проти надання Донбасу автономного статусу. Партія виступає за вступ України в ЄС і НАТО або, як то кажуть в її програмі, за повернення України в європейську сім'ю. У сфері внутрішньої політики «Голос» робить акцент на боротьбі з корупцією, деолігархізації і створенні ефективної держави шляхом впровадження сучасних технологій.

Партія «Голос» знайшла підтримку перш за все в Галичині. У Львівській області вона посіла перше місце з 23,1% голосів, трохи більше 13% «Голос» набрав в Івано-Франківській та Тернопільській областях. Непоганий результат показав він і в Києві (9,9%). голосування за партію Вакарчука, так само, як і голосування за «Слугу народу», відобразило недовіру виборців до вже відомих політиків і запит на нові обличчя на політичній сцені. Хотілося б також відзначити, що в електораті і «Голосу», і «Слуги народу» висока частка молодих людей до 40 років. Слід також коротко охарактеризувати кілька партій, які за підсумками виборів не пройшли до Верховної Ради. Примітно, що 5% -ний бар'єр не змогла подолати Радикальна партія О.Ляшка, яка набрала

4,01% голосів, хоча на парламентських виборах 2014 року вона отримала 7,44% голосів виборців і мала в Раді минулого скликання свою фракцію (що входила в 2014-2015 рр. в коаліцію «Європейська Україна»). Лідер партії О.Ляшко відомий своїми епатажними витівками і агресивної націоналістично-популістською риторикою. Для нього характерне поєднання порівняно лівих установок в соціально-економічній сфері (досить згадати заклик вигнати олігархів з країни вилами) з жорстким українським націоналізмом. За Радикальну партію голосує молода і найменш освічена частина націоналістичного електорату, вона користується певною

підтримкою на Західній і Центральній Україні, переважно — серед сільських жителів. Найкращі результати (7-8% голосів) Радикальна партія показала в Тернопільській, Волинській, Рівненській областях. Вона також набрала 8,1% в Чернігівській області, але тут її результат пояснюється перш за все тим, що Ляшко — уродженець Чернігова. Що ж стосується падіння електоральної підтримки Радикальної партії в порівнянні з 2014 р, то воно багато в чому пов'язано з тим, що, за словами української газети «Деловая столица», «у ласого на популізм виборця з'явився новий кумир в особі Зеленського» [21, с. 16].

Помірно проросійський «Опозиційний блок» також не зміг подолати 5-відсотковий бар'єр — він набрав 3,03% голосів виборців, але при цьому провів в Раду 7 депутатів-одномандатників. Важливо відзначити, що «Опозиційний блок» по суті являв собою коаліцію кількох політичних сил, щодо лояльно ставляться до Росії і складаються переважно з колишніх членів Партії регіонів. До нього увійшла та частина «Оппоблока», яка орієнтується на донецького олігарха Р.Ахметова, партія «Довіряй справі» (яку нерідко називають «партією мерів», оскільки її співголовами є мери Харкова і Одеси Г.Кернес і Г.Труханов), партія «Відродження», рух «НАШ» Е.Мураєва і Партія миру і розвитку. Слід зазначити, що партії «Довіряй справах» і «Відродження» пов'язують з олігархом Коломойським. Таким чином, «Опозиційний блок» в тому форматі, в якому він брав участь в парламентських виборах, можна розглядати як спільний проект Ахметова і Коломойського.

Ідеологічні установки «Опозиційного блоку» не надто відрізнялися від програми «Опозиційною платформи — За життя». «Оппоблок» також виступає за скасування економічної блокади Донбасу, встановлення миру на Південному Сході шляхом виконання Мінських угод, припинення примусової українізації освіти і культури, децентралізацію влади, проведення сильної соціальної політики. Разом з тим лідери «Оппоблока» підкреслювали, що, на відміну від «Опозиційною платформи — За життя»,

їхня партія — не проросійський, а проукраїнська. «Ми бачимо Україну як незалежну державу без будь-якого зовнішнього управління, — заявляв Мураєв. — Ми не хочемо бути Південним федеральним округом. Будь-яка залежність від наших сусідів ілізаокеанських спонсорів робить з нас колонію, інструмент в їх руках. А ми хочемо бути рівними з усіма. Цим ми відрізняємося».

«Оппоблок», як і слід було очікувати, отримав деяку підтримку на Південному Сході України. Найкращі результати він показав у Донецькій (10,8% голосів) і Харківській (7,8%) областях. Таким чином, помірно проросійські сили — «Опозиційна платформа — За життя» та «Опозиційний блок» — разом набрали 16,1% голосів виборців. Для порівняння зазначимо, що п'ять років тому, на парламентських виборах 2014 г. «Опозиційний блок» отримав 9,4% голосів. Більш високий результат «проросійських» сил на виборах 2019 року (не тільки парламентських, але і президентських) порівнянні з 2014 р не в останню чергу пов'язаний з більш високою явкою на вибори росіян і російськокультурних виборців Південного Сходу в поточному році.

Нарешті, не можна не відзначити електоральний провал українських правих радикалів. У Верховну Раду не пройшло відоме своїми ультранационалістичними установками Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке отримало 2,15% голосів виборців (і лише один кандидат від цієї партії був обраний до Ради по одномандатному округу в Івано-Франківській області). У передвиборний список «Свободи» увійшли також і лідери інших ідейно близьких їй організацій. Ідеологією партії «Свобода» і об'єдналися навколо неї праворадикальних партій є українська етнонаціоналізм (причому вони проголошують себе спадкоємцями традицій інтегрального націоналізму Д.Донцова і С.Бандери). «Свобода», яка до 2004 р. іменувалася Соціалнаціональною партією України, виступає за перетворення України в державу української нації, причому поняття «нація» трактується в ідеології цієї партії в суто етнічному сенсі.

«Свобода», як і блок згуртувалися під її егідою ультраправих організацій, виступає за продовження українізації освіти, культури, державної служби та витіснення російської мови з інформаційного простору України. При цьому однією з найважливіших установок українських етнонаціоналістів є боротьба проти «антиукраїнських організацій» і «реваншу проросійських сил». На президентських виборах 2019 р. два кандидата від «проросійської» опозиції, Ю.Бойко і О.Вілкул, отримали в сумі 15,8% голосів виборців. Зрозуміло, що націоналістичний блок міг отримати підтримку головним чином в Галичині. Дійсно, «Свобода» набрала 8,4% голосів в Івано-Франківській, 6,7% — Тернопільській, 5,5% — в Львівській області [25].

Втім, двома відсотками голосів, які отримала «Свобода» 21 липня, електоральний потенціал українського етнонаціоналізму не вичерпується — раніше українські праві радикали демонстрували на виборах більш високі результати. Так, на парламентських виборах 2012 р. «Свобода» набрала 10,4% голосів. На виборах в Раду, що проходили в жовтні 2014 р. «Свобода» отримала 4,7% голосів, а «Правий сектор» (заборонений в РФ) 1,8% — тобто в сумі обидві ультраправі організації набрали 6,5%. Деякі експерти вважають, що «електоральна ніша» етнонаціоналістичних політичних сил на Україні становить до 10% загального числа виборців [25]. Нинішній невисокий результат «Свободи» пояснюється головним чином тим, що частина радикально-націоналістичного електорату проголосувала за «Європейську солідарність», «Голос», а також Радикальну партію, які в ході виборчої кампанії використовували жорстку націоналістичну і антиросійську риторику.

Таким чином, проаналізувавши дії вищеназваних структур, ми можемо назвати ряд популістських технологій, які використовуються в політичному дискурсі України:

- популістичні обіцянки (обіцянки, які не охоплюють поле компетентності відповідно українській Конституції, нечіткі формулювання без механізму виконання, безпідставні і несумірні обіцянки);

- харизматичний лідер і транслювання ідеалів через нього;
- приналежність до «народу»;
- відповідь на популярний суспільний запит;
- замовчування «непопулярних» рішень.

Однак ситуація сьогоднішнього дня і рейтинги популістських партій говорять про те, що відбуваються якісь деформації усталених фронтменів в очах виборців: за даними Київського міжнародного інституту соціології, популярність президента України Володимира Зеленського та його партії «Слуга народу» дорівнює підтримці 14,5% респондентів, «Європейської солідарності» — 12%, «Опозиційною платформи — За життя» — 8,3%, «Батьківщини» — 7%. Експерти відзначають, що динаміка рейтингів партій багато в чому збігається зі зміною популярності їх лідерів [20]. Так, Володимир Зеленський за останні кілька місяців зміг трохи виправити особистий рейтинг, але головною причиною стало те, що партія не змогла продемонструвати суттєвий результат в реалізації трьох ключових соціальних запитів: боротьба з корупцією, підвищення рівня життя і встановлення миру в Донбасі. На наш погляд, в таких умовах можна зробити висновок, що при появі нового політичного опонента, який буде переконливіше попередніх, тенденція до популізму зберігатиметься.

Підводячи підсумки даного розділу, можна констатувати наступне: загальна криза посткомуністичного транзиту в сукупності з економічною кризою створює об'єктивні причини для соціального невдоволення і бажання трансформувати політичні та економічні інститути. У політичному процесі України домінує популістський дискурс, який діє як замкнене коло, коли люди, справедливо обурені політикою уряду, починають протестувати, масовий вуличний тиск на чолі з однією частиною еліти скидає іншу, але все системні проблеми залишаються. У цьому, на нашу думку, полягає основна небезпека популістської ідеології: поєднуючи різномірні верстви суспільства для тиску на владу або її повалення, вона, містифікуючи і зміщуючи реальні конфлікти, не може бути ефективною.

Можна впевнено прогнозувати, що популізм в найближчі роки збереже якщо не гегемонію, то виразне домінування в українському політичному дискурсі. Зниження його ролі можливе в міру остаточної дискредитації більшості звичних лідерів в очах виборців і формування суспільного запиту на відповідальні політичні сили, готові пропонувати вивірені і інструментальні рішення.

ВИСНОВКИ

Феномен популізму постає складним і багаторівневим явищем при вивченні якого виникає безліч суперечок і розбіжностей. Мають багатовікові корені, що йдуть своїм корінням в глиб світової історії. Історія популізму в сучасному його розумінні, веде свій відлік з ХІХ ст. і відноситься спочатку до американського аграрного сектору. Розквіт і підйом цього явища спостерігався в період Другої Світової Війни.

До популізму в різний час відносили різні прояви феномену, амплітуда використання даного терміну обширна. З цим пов'язані і труднощі для виведення наукової дефініції. Велика частина спроб дати визначення змісту терміну робилася у відсутності єдиної концепції популізму, так як це обумовлювалося різними характерними історичними кейсами.

Залежно від підходу, популізм можна розглянути з точки зору двох політичних практик. З точки зору політичної риторики популізм - особливий політичний феномен, заснований на принципах інспіраційного лідерства та політичної демагогії типу міфологізації, маніпулюванні масовою свідомістю і громадською думкою через вираження повсякденних, а потім - обмежених і тимчасових інтересів, потреб народу для досягнення певної політичної мети, як правило пов'язаної із завоюванням або утриманням влади. З точки зору політичної практики, популізм - це певний тип ідеології, сповідує сильну державу з безпосередньою участю народу в управлінні, враховує національні традиції народу, його специфічні інтереси.

Від інших явищ популізм відрізняє ряд рис - в підставі популізму стоїть тяга людських мас до елементарного пояснення складних проблем і завдань, дрібні, але конкретні здійсненні справи, інакше, принцип «не словом, а ділом», харизматичний лідер, патерналістська концепція відносин влада-суспільство, пряма участь народу в управлінні держави, «пряма демократія», недовіру до інститутів державного представництва та інші. Ідеологія популізму, в сучасному варіанті «працює на спрощення і зниження ідей і

цінностей», є невід'ємною частиною політичного процесу і, незважаючи на ряд властивих їй деструктивних рис, активно використовується як дієвий інструмент мобілізації електорату.

Популістський дискурс на сьогоднішній день активно використовується в європейській політиці. З хронологічної точки зору, новий етап популістського періоду в Європі можна відраховувати з середини 2000-х років, коли було створено італійський «Рух 5 зірок», а перехід в помітну фазу і розквіт віднести до початку і середині 2000-х років. Найяскравішим прикладом політика-популіста в національному масштабі можна назвати Йорга Хайдера, лідера ультранационалістичної Австрійської партії свободи. Успіху його кампанії посприяло те, що основну увагу він прикував до проблеми зайнятості, підвищенню зарплат і пенсій, і, саме ключове, то, що він називав *eberfremdung* ("надмірна іностранізація").

Далі популізм став поширюватися на все більшу кількість європейських країн, і розцвів в Італії, де «Рух 5 зірок» став концептуальною моделлю, що знайшла послідовників у інших країнах. Популізм Б.Грілло і його «Руху п'яти зірок» став відповіддю на те, що соціально-економічна сфера не справлялася з навантаженням. Популізм «руху» спирається на звернення до всього народу, який протистоїть еліті. Він критикує ЄС і його правлячий клас, не асоціюючи себе ні з правими, ні з лівими, завдяки чому мало неймовірний успіх для новоствореної партії і найкращий індивідуальний результат, ставши «моральним переможцем» виборів.

Піком превалювання популістських технологій в політиці Європи стала президентська кампанія у Франції 2017 році. Напередодні президентських виборів 2017 року у Франції склалася наступна ситуація: більшість французів не довіряли політичній владі. З 11 кандидатів на пост президента Франції три з них виявилися популістами різної спрямованості: Марін Ле Пен, глава крайньо-правої популістської партії «Національний Фронт», Жан-Люк Меланшон, лідер нового лівого руху «Нескорена Франція» і Еммануель Макрон з новою популістською центристською партією «Асоціація за оновлення

політичного життя». Так, успіх здобула популістська кампанія Макрона - звертаючись до злободенних проблем французького суспільства і демагогічно розмірковуючи про владу вже будучи позасистемним політиком, він пропонує відкриту європейську модель ідентичності, відкликаючи популізм від націоналістів і технологічно використовуючи для просування євроінтеграції.

Новизна європейського популізму полягає не в ідеологічному, а політтехнологічній інструментарії, за допомогою якого до аудиторії доносяться все-таки класичні ідеї (праві і ліві). Новизну складають навіть не стільки дискурсивні, скільки технологічні прийоми. Так, на наших очах оформляється загальноєвропейський феномен різноманіття популізму по всьому спектру.

Український популізм відразу з моменту становлення державності мав значний важіль. Причинами його становлення можна назвати такі: політична роздробленість на фрагменти суспільства, відсутність довіри до інститутів влади, відсутність бази для національного консенсусу, зубожіння (різке зниження рівня життя більшості).

Одним із свідчень зростання популізму в Україні можна назвати успіх Юлії Тимошенко і партії «Батьківщина», яка традиційно вважається еталоном популізму. Об'єктивно висловлюючи інтереси великого олігархічного капіталу, команда Тимошенко націлилася на підтримку до виборців, які дезорієнтовані і знедолені. Також яскравим прикладом популізму, майже таким же за вагомістю є Радикальна партія Олега Ляшка. По суті, в дискурсі даної партії, також, як і в практиці, крім популістських технік і технологій не використовуються більше ніяких. Інструментарій партії досить оригінальний - використання національних стереотипів і архетипів. Націоналістів в прямому ключі Ляшко назвати досить складно: він не заглиблюється в ідеологічні нетрі і суть звернень він черпає з «славних традицій минулого», в зв'язку з чим партія може оперативні змінювати свій порядок, орієнтуючись на інтереси різних фінансово-промислових кластерів.

Основний електорат даної партії - жителі сіл і невеликих міст центральної України, на заході країни даний політик підтримки практично не має.

Говорячи про заходи України, там найбільшу підтримку знаходила партія «Свобода». Партія відвертої правопопулістської тематики, типовим для неї стало також використання і «лівих» обіцянок: зниження тарифів, підвищення зарплат, ліквідація безробіття. «Свобода» виступає за побудову України як держави української нації, яка розуміється в суто етнічному сенсі. Звертаючись до парламентських виборів 2019 року, де успіх здобула популістська партія «Слуга народу» завдяки, звичайно, не ідеології даної партії (досить сумнівною), а, в першу чергу, що це партія популярного президента Зеленського, а також прагненням багатьох виборців побачити в практичній політиці нові обличчя, можна зробити висновок, що високий рейтинг даної партії - повна проекція високо рейтингу Зеленського. Експертна думка відгукується про «Слугу народу» не як про класичну партію, а як про рихлу мережеву структуру. По суті, це популістська партія, але в той же час від сучасних європейських популістів вона відрізняється.

Праві європейські популісти - євроскептики, які відстоюють національну ідентичність, критикують глобалізацію, що захищають свої національні культурно-історичні цінності. А ідеологія «Слуги народу», навпаки, є європейсько-ліберальною або місцями либертаріанською. Особливими технологіями тут є створення популярних гумористичних телевізійних продуктів, що відображають соціально-політичний стан української держави, обіцянки, виконання яких значно покращило б життя громадян України (боротьба з корупцією, закінчення війни, повернення «окупованих» територій, відновлення використання власних енергетичних ресурсів і налагодження їх експорту за кордон, залучення громадян до участі в справах держави за допомогою відкритого діалогу з владою через соціальні мережі), установка орієнтира на лібералізм Європи, що не зростаючий націоналізм, також тут популістською можна назвати технологію «нових облич» в політиці, тому що це відповідало на миттєвий запит суспільства, а

також (найважливішим) транслювання всього цього через харизматичного лідера.

Вищеназвані популістські партії та рухи України користуються стандартними технологіями:

- популістичні обіцянки (обіцянки, які не охоплюють поле компетентності відповідно з українською Конституцією, нечіткі формулювання без механізму виконання, безпідставні і несумірні обіцянки);
- харизматичний лідер і транслювання ідеалів через нього;
- приналежність до «народу»;
- відповідь на популярний суспільний запит;
- замовчування «непопулярних» рішень.

Таким чином, можна говорити про те, що на сьогоднішній день є місце і українському, і європейському популізму, і, не дивлячись на різницю запитів громадських мас, використовують одні і ті ж технології, все більше вдосконалюючи їх завдяки досягненням НТР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- 1 Дубина О. Що таке популізм? / О. Дубина. // Політика і час (Зовнішні справи). – 1992. — № 3. – С. 67-71.
- 2 Лещенко А. Популізм як феномен [Електронний ресурс] / А. Лещенко // LB.UA. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: https://lb.ua/news/2016/08/10/342294_populizm_fenomen.html.
- 3 Литвин В. С. Популістські партії у структурі модерних партійних систем країн Центральної Європи: порівняльний аналіз / В. С. Литвин. // Освіта регіону: Політологія, психологія, комунікації. – 2012. – №2. – С. 77.
- 4 Муфф Ш. Більшість стран Европы находится в постполитической ситуации [Електронний ресурс] / Ш. Муфф // Гефтер. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://gefeter.ru/archive/11075>.
- 5 Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» [Електронний ресурс] // Батьківщина. – 2019. — Режим доступу до ресурсу: <https://ba.org.ua/programm/>.
- 6 Підсумки-2017: громадська думкам [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2017. — Режим доступу до ресурсу: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-2017-gromadska-dumk4685>.
- 7 Політична наука. Словник: категорії, поняття, терміни / За ред. Кухти Б., Романюк А. та ін. – Львів: Кальварія, 2003. – 498 с.
- 8 Радь Т. Теоретичні засади популізму / Т. Радь. // Політологія, Соціологія, Філософія. – 2009. – №13. – С. 289–293.
- 9 Святослав Вакарчук презентував нову партію «Голос»: основні цілі та політична програма [Електронний ресурс] // Прямий. – 2019. — Режим доступу до ресурсу: <https://prm.ua/svyatoslav-vakarchuk-prezentuvav-novu-partiyu-golososnovni-tsili-ta-politichna-programa/>.
- 10 Ярош О. Політичний популізм: теорія і практика передвиборчого «флірту» / О. Ярош. // Контекст. – 2002. – №2. – С. 21–25.

- 11 Антонова Е. «Слуги народа» дошли до Рады Чем завершились досрочные парламентские выборы на Украине [Электронный ресурс] / Е. Антонова // РБК. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.rbc.ru/politics/21/07/2019/5d3436399a79471deb99e51b>.
- 12 Болтова Е. Н. Анализ дискурса движения «Пять звезд» / Е. Н. Болтова, К. М. Табаринцева-Романова. // Известия Уральского федерального университета. Серия 3: Общественные науки. – 2016. — №3. – С. 142-143.
- 13 Вайнштейн Г. И. Популизм / Г. И. Вайнштейн // Идентичность: личность, общество, политика. / Г. И. Вайнштейн. – Москва: Изд-во «Весь мир», 2017. – С. 992.
- 14 Вироли М. Свобода слуг / М. Вироли. — Москва: Изд. Дом Высшей школы экономики, 2014. – 144 с.
- 15 Выдрин Д. Технология популизма. Опыт анализа политических уловок / Д. Выдрин. // Диалог. – 1990. — №13. – С. 36-40.
- 16 Газин В. Патернализм: от люмпена Рима до электората Украины [Электронный ресурс] / В. Газин // ZN.UA. – 2015. – Режим доступа до ресурсу: <https://zn.ua/HISTORY/paternalizm-ot-lyumpena-rima-do-elektorata-ukrainy-.html>.
- 17 Гройсман: Тимошенко — мама украинской коррупции [Электронный ресурс] // Лига.Новости. – 2017. – Режим доступа: http://news.liga.net/news/politics/14691048-groysman_timoshenko_mama_ukrainskoj_korruptsii.htm.
- 18 Гущин А. Кампания по выборам в Верховную Раду – впереди финишная прямая / А. Гущин. // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2019. — №5. — С. 8-10.
- 19 Декер Ф. Популизм как вызов либеральным демократиям / Ф. Декер. // Актуальные проблемы Европы. – 2004. — № 2. – С. 56-73.
- 20 Дубинянский М. СССР, который они потеряли [Электронный ресурс] / М. Дубинянский // Украинская правда. – 2020. – Режим доступа: <https://www.pravda.com.ua/rus/articles/2020/07/18/7259791>.

21 Как на Украине ограничивали использование русского языка [Электронный ресурс] // ТАСС. – 2019. – Режим доступа до ресурсу: <https://tass.ru/info/6433391>.

22 Латышев А. «Замедлить падение»: как Зеленский пытается выправить свой рейтинг [Электронный ресурс] / А. Латышев, Е. Онищук, А. Медведева. // ТВ-Новости. — 2021. – Режим доступа: <https://russian.rt.com/ussr/article/859382-ukraina-opros-zelenskii-sluga-naroda>.

23 Лелич М. Пустые обещания. Как воинствующий популизм стал одной из главных угроз для Украины [Электронный ресурс] / М. Лелич // Фокус. – 2016. – Режим доступа до ресурсу: <https://focus.ua/politics/354230>.

24 Гойденко В. Украина перед выборами, а президент Зеленский перед выбором / В. Гойденко. // Украина: информационно-аналитический мониторинг. – 2019. — №5. -С. 18-19.

25 Работяжев Н. В. Парламентские выборы в Украине: триумф либерального популизма / Н. В. Работяжев. // Россия и новые государства Евразии. – 2019. – №3. – С. 43–61.

26 Работяжев Н. В. Президентские выборы на Украине: конец эпохи Порошенко / Н. В. Работяжев. // Россия и новые государства Евразии. – 2019. — №2. С. 9-29.

27 Рейтинг стран мира по уровню демократии [Электронный ресурс] // 2020– Режим доступа: <https://gtmarket.ru/ratings/democracy-index>.

28 Зеленский: Если меня выберут президентом, сначала будут обливать грязью, затем – уважать, а потом – плакать, когда уйду [Электронный ресурс] // Гордон. – 2018. – Режим доступа: <https://gordonua.com/publications/zelenskiy-esli-menya-vyberut-prezidentom-snachala-budut-oblivat-gryazyu-zatem-uvazhat-apotom-plakat-kogda-uydu-609294.html>.

29 Ивженко Т. Зеленский получил все рычаги влияния на ситуацию в стране [Электронный ресурс] / Т. Ивженко. // Независимая газета. — 2019. — Режим доступа:https://www.ng.ru/cis/2019-07-22/5_7629_ukraina.html.

30 Ивженко Т. Порошенко улетел, но обещал вернуться [Электронный ресурс] / Т. Ивженко. // Независимая газета. — 2019. — Режим доступа:https://www.ng.ru/cis/2019-07-30/5_7636_poroshenko.html.

31 Иликова Л. «Движение пяти звёзд»: из блога в правительство Италии / Л. Иликова. // Современная Европа. — 2019. -№4. — С. 129–139.

32 Кандидат в лидеры Франции Меланшон намерен предложить выход страны из НАТО [Электронный ресурс] // Информационное агентство «РИА Новости». — 2017. — Режим доступа:<https://ria.ru/world/20170321/1490448719.html>.

33 Крюкова С. Дмитрий Разумков: «Коломойский не делает сейчас ничего такого, что сильно вредит стране» / С. Крюкова, Д. Рафальский. // Украина: информационно-аналитический мониторинг. — 2019. -№5. — С. 28-33.

34 Кто взял Раду: Лозунги и программы пяти главных украинских партий: о России, Донбассе, НАТО и реформах [Электронный ресурс] // Коммерсантъ. — 2019. — Режим доступа:<https://www.kommersant.ru/doc/4032475>. И 89

35 Кузнецова В. Образ харизматичного лидера «Австрийской партии свободы» Йорга Хайдера / В. Кузнецова // Российский журнал исследований национализма. — 2013. — №2. — С. 12-18.

36 Лапина Н. Ю. Элиты и политические элиты Пятой республики / Н. Ю. Лапина. // Франция на пороге перемен: экономика и политика в начале XXI века / отв. ред.: А.В. Кузнецов, М.В. Клинова, А.К. Кудрявцев, П.П. Тимофеев. — М.: ИМЭМО РАН, 2016. — С. 96–108.

37 Лапкин В. В. Политические трансформации в России и на Украине в 2004 – 2006 гг.: причины и возможные последствия / В. В. Лапкин, В. И. Пантин. // Полис. — 2007. — №1, С. 104-119.

- 38 Леруа М. Миф о иезуитах: от Беранже до Мишле / М. Леруа. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 464 с.
- 39 Любин В. П. Беппе Грилло и «Движение пяти звезд» как феномен итальянской политики / В. П. Любин // Италия в начале XXI века (сборник статей по итогам конференции) / В. П. Любин. – Москва: ИМЭМО РАН, 2015. – С. 43–50.
- 40 Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звёзд» / Е. А. Маслова. // Контуры глобальных трансформаций. – 2017. – №1. – С. 143.
- 41 Маслова Е. А. Евроскептицизм и популизм в Италии: пример «Движения пяти звезд» / Е. А. Маслова. // Контуры глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – 2017. — №10. – С. 141-157.
- 42 Медушевский А. Н. Популизм и конституционная трансформация: Восточная Европа, постсоветское пространство и Россия / А. Н. Медушевский. // Полития. — 2018. — №3. — С. 114.
- 43 Московити С. Век толп. Исторический трактат по психологам масс / С. Московити. – Москва: Центр психологи и психотерапии, 1998. – 480 с.
- 44 Мураев Е. Любая зависимость от соседей или заокеанских спонсоров делает из Украины колонию [Электронный ресурс] / Е. Мураев. // Оппозиционный блок. – 2019. – Режим доступа: <https://opposition.com.ua/ru/video/evgeniy-muraev-rasskazal-o-printsipialnoy-raznitse-mezhdu-oppozitsionnym-blokom-i-oppozitsionnoy-pla/>.
- 45 Мюллер Я.-В. Что такое популизм? / Я.-В. Мюллер. — Москва: Изд. дом Высшей школы экономики, 2018. – 144 с.
- 46 Наумова Н. Н. «Голлистский поворот» в стратегии Национального фронта / Н. Н. Наумова // Франция на пороге перемен: экономика и политика в начале XXI века / отв. ред.: А.В. Кузнецов, М.В. Клинова, А.К. Кудрявцев, П.П. Тимофеев. — Москва: ИМЭМО РАН, 2016. — С. 174.
- 47 Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет. – Москва: Весь мир, 2000. – 701 с.

- 48 Осколков П. В. Правый популизм в Европейском союзе / П. В. Осколков. – Москва: Ин-т Европы РАН, 2019. – 164 с.
- 49 Партия Зеленского выбрала либертарианство своей идеологией [Электронный ресурс] // Интерфакс. – 2019. — Режим доступа: <https://www.interfax.ru/world/662116>.
- 50 Свобода, Правый сектор и Национальный корпус подписали документ об объединении [Электронный ресурс] // НВ. – 2017. – Режим доступа: <https://nv.ua/ukraine/politics/svoboda-pravyj-sektor-i-natsionalnyj-korpus-podpisali-dokument-ob-obedinenii-812693.html>.
- 51 Томин Л. Идеология популизма в политическом процессе Украины / Л. Томин. // Вестник Тамбовского университета. Серия: Политические науки и право. – 2015. — № 3. – С.54-61.
- 52 Урбинати Н. Искажённая демократия: мнение, истина и народ / Н. Урбинати. — Москва: Издательство Института Гайдара, 2016. — 448 с.
- 53 Фавориты выборов во Франции проиграли дебаты стороннику выхода из ЕС [Электронный ресурс] // РБК [Электронный ресурс]. – 2017. — Режим доступа: <https://www.rbc.ru/politics/05/04/2017/58e4baf29a7947dfb3ef3>.
- 54 Фишман Л. Г. Популизм – это надолго / Л. Г. Фишман. // Полис. Политические исследования. – 2017. – №3. – С. 59.
- 55 Хорос В. Г. Идеиные течения народнического типа в развивающихся странах / В. Г. Хорос. – Москва: Наука, 1980. – 286 с. (сюда и 26 1 глава)
- 56 Ципко А. С. Современный консерватизм на Западе / А. С. Ципко. // Тетради по консерватизму: Альманах Фонда ИСЭПИ: № 2 (2): Форум «Бердяевские чтения». – Москва: Фонд ИСЭПИ, 2014. – С. 31-42.
- 57 Чернега В. Новый лидер французской гонки: в чем причины взлета Макрона? [Электронный ресурс] / В. Чернега // Политком. Ru. – 2017. – Режим доступа: <http://politcom.ru/22099.html>.
- 58 Экономика Италии [Электронный ресурс] / EREPORT.RU. – 2017. – Режим доступа: <http://www.ereport.ru/articles/weconomy/italy.htm>.

59 «Юлина тысяча» обошлась казне в 5 миллиардов [Электронный ресурс] // Украинская правда. – 2014. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2009/03/3/4471447>.

60 Arditì B. *Politics on the Edges of Liberalism: Difference, Populism, Revolution, Agitation* / B. Arditì. — Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. — 166 p.

61 Bordignon F. *Towards the 5 star party* / F. Bordignon, L. Ceccarini. // *Contemporary Italian Politics*. – 2018. – №10, P. 346–362.

62 Bourmaud F.-X. Emmanuel Macron tente de se placer au-dessus des partis [Ressource électronique] / F.-X. Bourmaud // *Le Figaro*. – 2017. — URL: <https://www.lefigaro.fr/elections/presidentielles/2017/02/04/35003-20170204ARTFIG00103-le-grand-meeting-d-emmanuel-macron-a-lyon-en-direct.php>.

63 Canovan M. *Populism* / M. Canovan. — London: Junction Books, 1981. — P. 136.

64 Conti N. *The Emergence of a New Party in the Italian Party System: Rise and Fortunes of the Five Star Movement* / N. Conti, V. Memoli. // *West European Politics*. — 2015. — №38 (3). — P. 516–534.

65 Elezioni. La Calabria sceglie Berlusconi ma è Grillo il vincitore morale. Al Pd soli due seggi in Senato [Risorsa elettronica] // CN24. – 2013. — URL: <http://www.cn24tv.it/news/64220/elezioni-politiche-2013-voti-calabria-camera-senato.html>.

66 Federica Mogherini: L'Alto Rappresentante dell'Unione per gli affari esteri e la politica di sicurezza [Risorsa elettronica] // BlogMog. – 2014. — URL: http://www.blogmog.it/index.cfm?target=diario&id_diario=305&title=Elezioni%20Ue:%20ora%20l'%20Italia%20è%20la%20speranza%20dell'Europa.

67 Franzosi P. *Populism and Euroscepticism in the Italian Five Star Movement* / P. Franzosi, F. Marone, E. Salvati. // *The International Spectator*. – 2015. — №2. – P. 109-124.

68 Freedon M. Conclusion: ideology – balances and projections / M. Freedon. — In: Reassessing political ideologies: the durability of dissent. New York, 2001. — 224 p.

69 Fulda A. Emmanuel Macron, un jeune homme si parfait / A. Fulda. — Paris: J'ai lu, 2018. — P. 194.

70 Fusani C. V-day: 50 mila in piazza a Bologna «Senza bandiere per un Parlamento pulito» [Risorsa elettronica] / C. Fusani // La Repubblica. — 2007. — URL: <http://www.repubblica.it/2007/08/sezioni/cronaca/grillo-v-day/v-piazze/v-piazze.html>.

71 Gidron N. Varieties of Populism: Literature Review and Research Agenda / N. Gidron, B. Bonikowski. // Weatherhead Center for International Affairs Working Paper Series. — 2013. — No. 13-0004. — 38 p.

72 Goodwyn L. Democratic Promise: The Populist Moment in America / L. Goodwyn. — New York: Oxford University Press, 1976. — 718 p.

73 Governo: voto Rousseau, dal 94% sul Conte 1 al 59% su Draghi [Risorsa elettronica] // AGENZIA ANSA. — 2021. — URL: https://www.ansa.it/sito/notizie/politica/2021/02/12/governo-voto-rousseau-dal-94-sul-conte-1-al-59-su-draghi_d725ebdd-243f-493a-88a8-6e746e6eddf1.html.

74 Grillo: «I partiti non hanno capito niente» [Risorsa elettronica] / Corriere della Sera. — 2007. — URL: http://www.corriere.it/Primo_Piano/Politica/2007/09_Settembre/08/grillo_v_day.shtml.

75 Hagopian M. Ideals and Ideologies of Modern Politics / Mark N. Hagopian. — New York and London: Longman, 1985. — 263 p.

76 Il Blog di Beppe Grillo [Risorsa elettronica] // 2015. — URL: http://www.beppegrillo.it/2013/01/il_m5s_non_e_di_destra_ne_di_sinistra.html.

77 Ivaldi G. Du néolibéralisme au social-populisme? / S. Crépon, A. Dézé, and N. Mayer (eds.). Les faux-semblants du Front national: Sociologie d'un parti politique. — Paris: Presses de Sciences Po., 2015. — P. 161–184.

- 78 Laclau E. *On Populist Reason* / E. Laclau. – London: Verso, 2005. – 252 p.
- 79 Laclau E. *On Populist Reason* / E. Laclau. – London: Verso, 2005. – 288 p.
- 80 Macron E. *Révolution* / E. Macron. — Paris: XO Editions, 2016. — 270 p.
- 81 Mélenchon J.-L. *L'autre gauche* / J.-L. Mélenchon. — Paris: Éditions Bruno Leprince, 2009. — 144 p.
- 82 Mudde C. *Populist Zeitgeist* / C. Mudde. // *Government and Opposition*. – 2004. – №39. – P. 543.
- 83 Mudde C. *The Populist Radical Right: A Pathological Normalcy* [Electronic resource] / C. Mudde // — 2010. — Access mode: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01402382.2010.508901?journalCode=fwep20>.
- 84 Mudde C. *The problem with populism* [Electronic resource] / C. Mudde. // *The Guardian*. – 2015. – Access mode: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2015/feb/17/problem-populismsyriza-podemos-dark-side-europe>.
- 85 Norris P. *Cultural Backlash: The Rise of Populist Authoritarianism* / P. Norris, R. Inglehart. – Cambridge: CUP, 2019. – 300 p.
- 86 Noyé S. *Chantal Mouffe théorise le populisme de gauche et inspire Mélenchon* [Ressource électronique] / S. Noyé // *La vie*. – 2017. — URL:http://www.lavie.fr/debats/idees/chantal-mouffe-theorisele-populisme-de-gauche-et-inspire-melenchon-12-04-2017-81341_679.php.
- 87 Priester K. *Wesensmerkmale des Populismus* / K. Priester // *Aus Politik und Zeitgeschichte*. – 2012. – №5. – S. 6–7.
- 88 *Régionales 2015: pour Marine Le Pen, «le clivage politique sépare désormais mondialistes et patriotes»* [Ressource électronique] // *Le Monde*. – 2015. — Mode d'accès: <http://www.lemonde.fr/elections->

regionales2015/video/2015/12/13/marine-le-pen-le-clivage-n-est-plus-gauche-et-droite-mais-mondialistes-etpatriotes_4831014_4640869.html.

89 Rovira Kaltwasser C. The ambivalence of populism: threat and corrective for Democracy / C. Rovira Kaltwasser. // Democratization. – 2012. – №2. — P. 185.

90 Rovira Kaltwasser C. The ambivalence of populism: threat and corrective for democracy / C. Rovira Kaltwasser. // Democratization. – 2012. – Vol. 19. – №2. – P. 184-208.

91 Rubino M. Elezioni regionali 2020, Stefano Bonaccini vince in Emilia Romagna. In Calabria trionfa la destra. Salvini: "Dopo 70 anni c'è stata partita". Zingaretti: "Grazie Sardine". Crollano i 5Stelle [Risorsa elettronica] // La Repubblica – 2020. – URL: https://www.repubblica.it/dossier/politica/elezioni-regionali-2020-emilia-romagna-calabria/2020/01/26/news/risultati_elezioni_emilia_romagna_calabria-246814317/.

92 Schianchi F. Scontro istituzionale mai visto: Conte rinuncia, pronto Cottarelli. Di Maio chiede l'impeachment [Risorsa elettronica] // La Stampa — 2018. — URL: <https://www.lastampa.it/politica/2018/05/28/news/scontro-istituzionale-mai-visto-conte-rinuncia-pronto-cottarelli-di-maio-chiede-l-impeachment-1.34020374>.

93 Stoica M. Political Myths of the Populist Discourse / M. S. Stoica. // Journal for the Study of Religions and Ideologies. – 2017. – №46. – P. 70.

94 Tännsjö T. Populist Democracy: A Defence. / T. Tännsjö. — London: Routledge, 1992. — 139 p.

95 The Strategist: Эммануэль Макрон — такой же популист, просто другого пошиба [Электронный ресурс] // Информационное агентство Regnum – 2017. – Режим доступа: <https://regnum.ru/news/polit/2275310.html>.

96 Vossen K. Populism in the Netherlands after Fortuyn: Rita Verdonk and Geert Wilders Compared / K. Vossen. // Perspectives on European Politics and Society. – 2010. — №1. — P. 24.

97 Žižek S. Against the Populist Temptation / S. Žižek. // Critical Inquiry. – 2006. – № 32. – P. 557.